

Germanerna – vildar eller hjältar?

Föredrag på Historiedagarna, Malmö, 5 oktober 2013

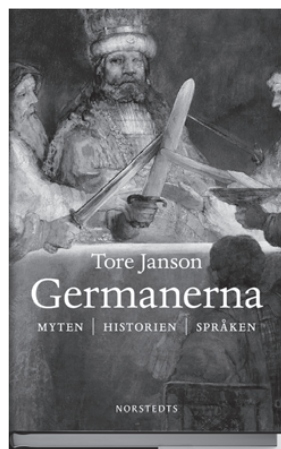
Det här föredraget handlar om germanerna. Ordet betecknar ju några människor, men det är faktiskt inte alls alltid så lätt att veta vilka människor det är frågan om. Föredragets titel är ju *Germanerna – vildar eller hjältar?* Det kan låta som om det fanns en grupp människor som man kan värdera på olika sätt. I någon mån är det så, men det finns ett mer grundläggande problem. Själva ordet germaner har stått för mycket olika saker under olika perioder. Jag ska försöka reda ut först vad ordet ursprungligen stod för, under antiken när germanerna var vildar, och sedan vad det fick för innebörd mycket senare, när germanerna blev stora hjältar.

Vad jag säger är baserat på vad som finns i den här boken, *Germanerna – Myten, historien, språken* som har kommit ut just i dagarna. Men jag tar inte alls upp allt det som den täcker. Det som handlar om de germanska språken tar jag mycket lätt på, bland annat. Det jag tänker göra är att först ge en uppfattning om vad ordet germaner stod för i antiken tills det försvann, och sedan ska jag gå in på hur ordet germaner sedan återuppväcktes och fick de mest märkliga användningar under de senaste århundradena.

Det här sista är det jag kallar för "myten" i bokens titel, och där kommer det först. Det är för att inte läsare ska tröttna redan i antiken och aldrig komma fram till det som faktiskt är viktigt för vår tid. Men här sitter ju ni stilla och förhoppningsvis är det inte så många som är så beslutsamma så de går mitt i. Så jag tar risken att berätta historien från början i stället för från slutet.

Germanerna dök upp ganska plötsligt i historiens ljus. Ett år var de helt okända, och några år efteråt pratade alla om dem i den civiliserade världen. Det var trakten kring Medelhavet som var civiliserad, på den tiden, och det var där det fanns folk som kunde skriva ned vad som hände och vad man fick reda på, på ett av de två stora kulturspråken, som var grekiska och latin.

Första notisen om germanerna finns i en text från år 56 före Kristus. Dåförtiden var

ju Rom den stora världsmakten, och romarna hade redan lagt under sig det mesta av landet runt hela Medelhavet. Åt norr hade de ännu inte avancerat så långt. Av det som nu heter Frankrike hade de lagt under sig den sydligaste delen, som ännu brukar kallas Provence. Det är helt enkelt det latinska ordet Provincia, som bland annat kunde betyda en provins, det vill säga en del av deras välde.

Provinserna styrdes av guvernörer, som utsågs av senaten, den beslutande församlingen i Rom, i princip på ett år i taget. Året 56 var guvernören en viss Gajus Julius Caesar, som redan var en skicklig politiker och general men skulle stiga högre senare. Han ville ha kvar sin post, och en annan känd romare vid namn Cicero höll ett tal i senaten för att stötta Caesar. Händelsevis finns det kvar. Han talade om att Caesar hade varit duktig och tagit sig genom okända trakter och slagits mot människor som ingen hade hört talas om förut, helvetier och germaner.

Det här skrev Caesar själv om senare, i boken *De bello Gallico*, Om det galliska kriget, som förr var obligatorisk läsning i gymnasiet för dem som ville lära sig latin. Den handlar i princip om hur Caesar under sju år tog sin armé kors och tvärs inom det som nu är Frankrike och besegrade den ena lilla staten efter den andra, tills hela området, som kallades Gallia, blev underkuvat och gjort till en del av det romerska riket. De som bodde i område talade ett keltiskt språk, släkt med gäliska och walesiska och iriska som talas på de brittiska öarna, men efter ett antal generationer övergick alla till romarnas språk, latin, och den moderna franskan kommer ju från latinet.

Men öster om gallerna fanns germaner, rapporterade Caesar, och dem slogs han också med, för de var konkurrenter till romarna. De ville också ta makten i Gallien, men Caesar jagade dem på flykten. Från hans tid och framåt var det floden Rhen som blev gräns mellan det romerska riket, där man använde latin, och området utanför, där germanerna fanns. Det området kallade romarna Germania. Det sträckte sig från Rhen och ganska långt åt öster, till Polen någonstans. I söder var gränsen mot romarna i stort sett floden Donau. Hur långt åt norr det gick visste inte romarna, och det är mycket osäkert även nu.

Det fanns alltså ett område Germanien, Germania på latin, där det bodde människor som kallades germaner, Germani på latin. Vad var nu de för några? Det vi vet kommer från romarna, för germanerna själva skrev i stort sett ingenting på åtskilliga hundra år framåt. Ett par hundra år efter Caesars tid börjar det dyka upp enstaka inskrifter med germanernas egen skrift, runor, men de är väldigt korta och intetsägende.

Det framgår av romarnas skrifter att de som de kallade germaner aldrig använde det namnet, och inget annat gemensamt namn heller. Romarna tyckte att de hörde ihop, men själva verkar de knappast ha ansett det. Båda sidorna hade väl delvis rätt. Människorna i det här stora området talade samma språk, de levde på ungefär samma sätt, materiellt sett, och de hade en hel rad gemensamma föreställningar och idéer om

diverse ting. Å andra sidan fanns det aldrig någon gemensam politisk enhet, utan bara ett otal små helt självständiga grupper, och i allmänhet ingen inbördes sammanhållning. Ibland hände det att ett antal germanska grupper skapade en allians mot en yttre fiende, i allmänhet romarna, men sådana förbund varade aldrig länge.

Men vad var de för några? Hur levde de? När kom de dit de var, och varifrån?

De levde som enkla jordbrukare, kort sagt. De odlade säd, mest korn, och de hade kor, och bodde i avlånga hus med människorna i ett litet rum ena änden och korna i den större delen. Politiskt sett var de organiserade i små folk eller stater, med ett eget namn var. Kanske fanns det från några hundra människor och upp till några tiotusental i varje. Varje sådan grupp hade en ledare som hade ett antal stridbara män till sitt förfogande. Deras uppgift var framför allt att skydda mot anfall utifrån, annars skötte var och en sig själv efter bästa förmåga. Samhällena bestod i stort sett bara av bönder, det fanns inte några tätorter att tala om, inte mycket handel och inte just några heltids hantverkare. Det var enkla samhällen. Den tid som männen hade ledigt från jordbruket ägnade de sig åt militär träning, det var ju duktiga på det, och åt att spela tärning och kolka öl. Vad kvinnorna gjorde framgår inte, men antagligen fick väl de ta hand om jordbruket under tiden.

Varifrån de kom vet man inte alls. Romarna trodde att de var autoktona, att de alltid hade bott där. Vi vet egentligen inte mer än romarna, även om arkeologi och språkforskning kan ge vissa indicier. Men de man säker kan säga är egentligen bara att germanerna var bönder vars förfäder antagligen hade bott länge ungefär där de själva bodde. Att ingen hade hört talas om dem nere vid Medelhavet förrän Caesar stötte på dem berodde väl på att de inte skilde sig så mycket från alla andra människor som fanns utanför det som romarna uppfattade som den civiliserade världen. För oss kan de ju ha sitt intresse, eftersom det var de som fanns i åtminstone en stor del av det som nu är Sverige och det är deras språk som vårt språk kommer från.

Germanerna och romarna kom alltså först i kontakt ungefär ett halvsekel före Kristi födelse. Sedan hade de kontakt som grannar i ett halvt årtusende. I början tänkte sig nog romarna att ta över nuvarande Tyskland också, men efter några decenniers krig insåg de att det knappast fanns något att ta. Germanerna passade helt enkelt inte för romarnas strategi. De brukade gå in i ett område med full militär styrka och ta över nyckelorterna där de lokala ledarna fanns, och ge dem ganska förmånliga villkor så att de fortsatte att sköta den lokala administrationen, medan romarna tog över det militära

*Den tid som männen
hade ledigt från
jordbruket ägnade de
sig åt militär träning,
det var ju duktiga på
det, och åt att spela
tärning och kolka öl.*

och efterhand också det ekonomiska. Runt Medelhavet hade det gått bra, och även i Gallien. Men det fungerade inte alls i Germanien, för där fanns inga nyckelorter, inga städer, knappast ens stora byar. Allt var bara små bondgårdar med lokala band av soldater under någon småhövding som bodde på sin gård. Det fanns ingen administration och ingen ekonomi att ta över. Romarna gav upp ett par decennier efter Kristus.

Så småningom blev situationen vid gränsen relativt fredlig, och under århundraden blev det långsamt men stadigt ökande kontakter mellan romarna och germanerna. Germanerna fortsatte att vara mycket framstående krigare, förde ibland lokala krig mot romarna, men blev också i ökande utsträckning rekryterade som soldater i den romerska armén. Bland annat på det sättet överfördes en hel del idéer och vanor från imperiet och ut till germanernas periferi.

Efterhand förändrades deras samhällen också en hel del. Precis hur och hur mycket är svårt att säga, eftersom vi inte har några förstahandsrapporter alls inifrån Germanien. Allt kommer från romerska eller grekiska källor och från arkeologin. Det är helt klart att handelsutbytet och andra kontakter med romarna ökade mycket. Arkeologin visar att germanerna också kom igång med egen tillverkning av metallföremål och annat, efterhand av mycket god kvalitet. Några städer byggde de dock inte, och de verkar inte ha använt skrift i någon nämnvärd utsträckning, trots att många säkert lärde sig att läsa och kanske skriva latin i den romerska armén, och trots att det fanns runskrift.

Men samhällena blev i någon mån förändrade. Det fanns omkring femtio namngivna germanska grupper hundra år efter Kristi födelse, men på 300-talet verkar det bara ha funnits ett tiotal, varav flera inte hade nämnts tidigare. Till exempel dök viktiga grupper som franker och alemanner upp först i senantiken.

Under 400-talet, ganska precis 500 år efter Caesars erövringar, kollapsade det västromerska riket. Den östra delen, som brukar kallas Bysans, blev som bekant kvar till 1453. Men i väster försvann den centrala statsmakten, och i samband med det tog sig en hel rad germanska grupper in över gränsen och upprättade egna riken. Det var många grupper: först kom goterna, så sveber och vandaler och burgunder och efterhand också franker, de som blev viktigast av alla. Och England togs över av angler, saxare och andra från Nordsjökusten.

Fast var de germaner längre? Det är faktiskt mycket tveksamt. För det första var deras samhällen förstås ganska annorlunda efter ett halvt årtusende, bland annat genom kontakterna med romarna. Men för det andra var det också så att själva namnet germaner försvann just vid den här tiden.

Det var ju ett namn som romarna använde på alla de där barbarerna som fanns utanför gränsen, utan någon särskild åtskillnad. Det var ett namn för vildar. Men efterhand som kontakterna blev tätare lärde sig romarna att de hade att göra med markomanner eller franker eller langobarder, som kunde vara ganska olika sinsemellan. De använde

gruppernas egna namn mer och samlingsnamnet för de vilda människorna mindre. Och när sen den romerska staten och armén försvann och de här olika grupperna tog över i olika före detta romerska provinser fanns det inget bruk för något generellt ord för barbarer utanför gränsen. Gränsen fanns inte längre, och de här olika grupperna var nu makthavarna som man måste tala om med de namn de hade. Det latinska ordet Germani försvann faktiskt ur språkbruket. Vad som fanns kvar var bara det geografiska begreppet Germania, som grovt talat var det nuvarande Tyskland. De som bodde där var saxare och franker och burgunder och bajrare, men kallades inte mer för germaner. Däremot talade alla de här grupperna fortfarande på liknande sätt. Att de talade germanska språk visste de förstås inte, den termen uppfanns inte förrän på 1800-talet. Men så var det, och vid den här tiden är det bättre att tala om germanska språk än om det germanska språket. Alla språk förändras ju efterhand, och om grupper som från början talade likadant skiljs åt så får de till slut skilda språk.

Ett tidigt exempel på det är goternas språk. Goterna var en av de germanska grupperna. De fanns i norra Polen kring Kristi födelse enligt ett par notiser i latinska och grekiska källor. Sedan flyttade de, eller en del av dem, tvåhundra mil söderut till Svarta havets västkust, och där fanns de ett par hundra år. Under den tiden blev de kristna, och deras store missionär, som hette Wulfila, skapade ett gotiskt skriftspråk med ett alldeles eget alfabet och översatte delar av Bibeln. De är den äldsta text som finns att läsa på något germanskt språk, om man bortser från några få korta och svårtolkade runinskrifter. Vårt språk och gotiskan kommer från samma ursprung, urgermanskan som man kallar det som germanerna talade från början. Och därifrån kommer då också ett antal andra språk, som danska och norska förstås, och engelska och tyska och flera till.

Den här uppsplittringen hade förstås att göra med att de politiska och geografiska och befolkningsmässiga förhållandena ändrade sig under århundradenas lopp. Det hände på olika sätt och vid olika tidpunkter i Europas långa och komplicerade historia. En del grupper som hade varit obetydliga blev väldigt viktiga, och andra som hade varit stora och viktiga gick det inte bra för. Det gäller till exempel goterna och gotiskan. Fastän de hade det äldsta skriftspråket, fränsett runorna så försvann både de och deras språk helt och hållet.

Helt annorlunda var det med den lilla gruppen angler, några få tusen människor som bodde någonstans i nuvarande Schleswig 100 år efter Kristus. Men de gav namn åt det språk som blev skriftspråk i England på 600-talet, English, och det talas och skrivs nu av en stor del av världens befolkning.

Jag har inte sagt många ord om Sverige hittills, och det beror på att vi vet så lite om ur det var här under romartiden och även under århundradena som följde. Att det har använts germanskt språk väldigt länge i en stor del av nuvarande Sverige är ju helt klart, vad man inte vet så noga är hur det har varit med gränsen i norr mot samiskt språk.

Men det nuvarande språket svenska har alltså en obruten historia bakåt i tiden här sedan åtminstone några hundra år före Kristus. Hur det var dessförinnan förlorar sig i förhistoriens dimma.

Hur svenska kom att uppfattas som ett språk, skilt från det man använde i grannländerna och på kontinenten är en lång historia som inte har så mycket med germanerna att göra. Det kan räcka här med att säga att det har att göra med uppkomsten av ett speciellt svenskt skriftspråk och en stabil svensk stat. De sakerna hände inte förrän på 1200- och 1300-talen. Namnet svenska på språket dyker upp för första gången strax efter år 1300, så svenska som separat språk med egen skrift och eget namn, skilt från grannspråken, har funnits i ganska precis 700 år.

Men de som började skriva svenska hade ingen som helst uppfattning om att språket hade något med gamla germaner att göra, eller att de själva på något sätt var förknippade med dem. Vid det laget, på 1300-talet, hade faktiskt ingen brytt sig om germaner på omkring 800 år. Och det skulle dröja ett tag till innan de blev återupptäckta.

För det blev de. Men glömskan var alltså väldigt djup. Under hela den långa medeltiden, grovt talat från 500 efter Kristus till 1500, var begreppet germaner fullständigt inaktuellt. Begreppet Germania fanns ju kvar, det var den latinska beteckningen på ett landområde mitt i Europa. Man visste i och för sig att Caesar en gång i världen hade slagits mot några som kallades Germani, för man läste kortfattade framställningar av antikens historia i skolorna, och en och annan hade nog också läst Caesar i original. Men man trodde att namnet germaner stod för en av de grupper som hade funnits i Germanien en gång i tiden men sedan hade försvunnit, som så många andra små grupper.

I mitten på 1400-talet gjorde man ett oväntat fynd. Då hade renässansen satt igång, med ett ökat intresse för antiken, och lärda män finkammade alla boksamlingar för att hitta manuskript med antika texter. I ett kloster i Tyskland hittade man en liten skrift på 30 sidor som handlade just om germanerna. Den brukar kallas Germania nuförtiden, men titeln var nog egentligen *De origine et moribus Germanorum*, om germanernas ursprung och seder. Den var skriven av Tacitus, en känd romersk historiker, år 98 efter Kristus.

I den där lilla boken står det mesta som vi överhuvudtaget vet om germanerna. Den väckte ett enormt intresse, inte så mycket för att den gav mer kunskap om en del människor i antiken. Den fick en väldigt stor politisk roll.

I slutet av 1400-talet hörde nästan hela det nuvarande Tyskland till det heliga romerska kejsardömet, som det hette. Det var på papperet stort och imponerande, omfattade också stora delar av Italien med mera och hade anor ända tillbaka till Karl den store på 800-talet. Men i verkligheten hade kejsaren nästan ingen makt, utan riket hade fallit sönder i massor av små furstendömen och kungadömen och biskopsdömen med mera. Detta bekymrade många i nuvarande Tyskland, där det började växa fram en

nationalism, en idé om att de som hade tyskt språk och tyskt kultur gemensamt också borde bilda ett starkt gemensamt tyskt rike.

När ledande tyska politiker och ideologer började få klart för sig vad som stod i Tacitus Germania blev de oerhört entusiastiska, av två skäl. För det första framgick det i den att alla i det dåvarande Tyskland faktiskt hade en gemensam förhistoria hos ett folk i antiken, germanerna. Vid den här tiden trodde man på grund av diverse fantasifulla historiker att de stora grupperna i Tyskland, som saxare och franker och bajrare, hade kommit invandrande var för sig från olika håll i världen. Frankerna skulle ha kommit från det gamla Troja, saxarna från soldaterna i Alexandr den stores armé, och så vidare. Men nu fick man veta att de hade hört samman från begynnelsen. Dessutom var deras förfäder mycket framstående, de var skickliga krigare och hade en gång till och med besegrat romarna i ett stort slag, slaget i Teutoburgerskogen. I ett annat verk av Tacitus som också hittades under renässansen finns det också en skildring av den german som vann det slaget, Arminius. Och Tacitus kallar honom liberator Germaniae, Germaniens befriare. En sann tysk hjälte alltså. Och germanerna var överhuvudtaget hjältar.

Plötsligt fick alltså hela Tyskland en egen, sammanhållen historia, som dessutom var mycket ärofull, och en alldeles egen frihetshjälte. Det var ju som manna från himlen för dem som ville skapa en enad tysk nation. Germanerna blev annekterade som den tyska nationens förfäder, och Arminius blev raskt förtyskad till Hermann. Att germanerna faktiskt hade varit förfäder även för en hel del folk i England och i Norden var inget som tyskarna uppmärksammade särskilt. Och i de länderna, inklusive vårt eget land, var det av olika anledningar inte alls lika politiskt tacksamt med germanerna, så germanerna blev tyskarnas angelägenhet på 1500-talet, och förblev i stort sett det.

Redan från början hängde intresset för germaner alltså ihop med önskan om en egen tysk nation. Och ett tema som fanns med från början var också friheten. Tacitus betonar germanernas frihetsslängtan. För honom var motivet att skapa en kontrast mot romarna i hans egen samtid. Tacitus tillhörde den romerska aristokratin, de som dominerade i den beslutande församlingen senaten, och de hade fått se sitt inflytande försvinna när det romerska kejsardömet blev allt starkare. För Tacitus var Rom ett outhärdligt enmansvälde, och han drömde sig tillbaka till den tiden när män av hans egen klass var fria, det vill säga fick bestämma i staten. I germanernas små stater tänkte han sig att ledarna bestämde tillsammans, med samtycke av de församlade krigarna.

Tyskarna på 1500-talet och framåt tänkte sig en helt annan sorts frihet, nämligen frihet från främmande inflytande. 1500-talet var bland annat den tid när kyrkorna i Tyskland och längre norrut bröt sig lösa från Rom. I kretsen runt Luther utnyttjade man symboliken kring Hermanngestalten mycket effektivt. Germanerna och Hermann kom snart att stå för det genuint gamla tyska, i kontrast till utländskt inflytande av olika slag.

Under de följande århundradena höll man denna myt om de germanska förfäderna

högst levande. Men den verkliga uppblomstringen för dyrkan av germanerna kom på 1800-talet. Det hade sin rot i den politiska situationen på den tiden, och det hade också att göra med nya vetenskapliga upptäckter.

I början av 1800-talet var Tyskland fortfarande lika lite enat som på 1500-talet. Kejsardömet fanns fortfarande formellt kvar, men kejsaren hade i praktiken ingen makt över det mesta av det som han teoretiskt sett styrde. Det första årtiondet av 1800-talet blev ödesdigert, för då attackerade Napoleon de tyska staterna och vann en förkrossande seger. Han tog den politiska makten, avsatte kejsaren och det nästan tusenåriga kejsardömet försvann helt enkelt. Så tvingade han in de flesta av de tyska staterna i ett förbund som han själv i praktiken bestämde över.

En reaktion på det här i Tyskland blev en våldsamt uppflammande nationalism. Det var då som Fichte höll sina tal till den tyska nationen, och nationalismen som ideologi fick klara konturer. I den tankemodellen bestod världen av folk, med skilda kulturer och skilda språk, till sin kärna egentligen oföränderliga, och varje människa tillhörde ett sådant folk. Alla tyskar tillhörde det tyska folket, som genom historiens förlopp hade blivit splittrat på olika politiska enheter, men som hade en ödesbestämd samhörighet.

I det här stämningssläget blev germanerna och Arminius ännu mycket mer viktiga än de hade varit tidigare. Germanerna hade ju kastat ut romarna, som kom från Gallien i väster, och nu gällde det att kasta ut fransmännen som kom från samma håll. Den gamle Hermann blev en verklig nationalhjälte som hyllades i litteraturen och på scenen och så vidare, och germanerna blev alltmera en slags föregångare i kampen mot det utländska och för det sant tyska.

De här stämningarna tog inte slut med Napoleonkrigen, som avslutades med Napoleons fall 1815, utan de höll i sig och blev bara starkare under 1800-talets lopp. Det var ett århundrade när det som nu är Tyskland växte sig starkare ekonomiskt och politiskt och även vetenskapligt. Och 1870 kom Tysklands enande, och man fick återigen en kejsare, en tysk kejsare.

Då kom också det fransk-tyska kriget, som Tyskland vann, och Tyskland triumferade över ärkefienden ett drygt halvsekel efter Napoleon. Nationalismen fick en avsevärd påspädning, och germanerna som nationens förfäder blev alltmer populära. Ett mycket talande monument från den här tiden är Hermannsdenkmal, en jättestaty i Teutoburgerskogen på det ställe där man trodde att romare och germaner hade slagits. Det är en staty av Arminius, utstyrd i en hjälm med vingar och med ett svärd högt i luften. Statyn är mer än 25 meter hög, och sockeln ännu högre, så det hela är ett torn på sådär 60 meter. Svärdet pekar mot väster förstås, mot fransmännen. När statyn invigdes år 1875 var det världens största, och det finns fortfarande inte många större.

Så tyskarna uttryckte sin nationalism med hjälp av germanerna, kan man säga, ungefär på motsvarande sätt som svenskar uttryckte sin med hjälp av vikingarna, som Tegnér

Frithiofs saga och liknande. Men germanerna i Tyskland användes nog mer och flitigare. Och den här rena hjältedyrkan kombinerades under 1800-talets lopp med ett par andra motiv som var betydligt mer problematiska.

För det första var det detta med språket, eller språken. Det var på 1800-talet som det uppstod en historisk språkvetenskap, och det stora temat var de indoeuropeiska språken. I slutet på 1700-talet föreslog en engelsman att de gamla fornspråken latin och grekiska i Europa och sanskrit i Indien kunde ha kommit från ett gemensamt urspråk, och att en del andra språkgrupper nog hade kommit från det också, band annat de germanska. Att de germanska språken hör nära ihop hade ju aldrig varit någon hemlighet, men det var först vid den här tiden som man började inse att språk hörde ihop i grupper när de härstammade från något gemensamt urspråk.

Tyska forskare var ledande när hela den indoeuropeiska familjens släktträd kartlades på 1800-talet, och särskilt arbetade det förstås med de germanska språken. Det var först då som familjen fick det namnet, de germanska. Det fanns andra förslag, som det gotiska språken, efter det äldsta bevarade, eller de teutoniska språken, efter en vanlig latinsk term för folken från norr, eller de tyska språken, som de våldsammaste tyska nationalisterna ville. Det mötte motstånd i andra länder, naturligt nog. Men det som slog igenom var alltså die germanischen Sprachen, de germanska språken. Det var en term som tyskarna kunde acceptera därför att tyskar och germaner för dem egentligen var samma sak, bara med en viss tidsskillnad. Och den har alltså egentligen inte så mycket att göra med de gamla germanerna, utan mycket mer med tyskarnas syn på dem.

Och eftersom det var så blev det naturligt för nationalistiska tyskar att tänka att alla som talade ett germanskt, det vill säga egentligen ett tyskt, språk nog borde höra till Tyskland även politiskt. Det fick intressanta realpolitiska implikationer. Man borde då lämpligen inkorporera inte bara Elsass och Lothringen, utan också Nederländerna, och delar av Danmark, eller kanske hela, och i förlängningen väl hela Norden. Och så vidare. Tankar i den här riktningen framförde bland andra den store språkvetaren och sagosamlaren Jacob Grimm. För honom var det en naturlig följd av tanken att de som hade samma språk från början också egentligen var delaktiga av samma folksjäl, Volksgeist. Att de då borde styras av den tyska regeringen var självklart för honom, men kanske inte för nederländare, danska, svenskar och andra.

*Man borde då
lämpligen inkorporera
inte bara Elsass och
Lothringen, utan
också Nederländerna,
och delar av
Danmark,
eller kanske hela,
och i förlängningen
väl hela Norden.
Och så vidare.*

Den andra problematiska kopplingen av germandyrkan var till rasismen. Den så kallat vetenskapliga rasismen som utbildades i många länder under 1800-talet gick ut på bland annat att det fanns genetiskt bestämda människoraser med olika egenskaper och olika värde, och att blandning av raser var olycksbringande och ledde till degenerering, förstörelse av de goda rasanlagen. Naturligtvis ansåg européer att de tillhörde den mest värdefulla rasen. Tyskarna tog fram gamle Tacitus och fann att det står i Germania att germanerna är ett oblandat folk som alltid har bott på samma ställe. Ur rasteoretisk synvinkel var det ju närmast ett bevis på att tyskar var bättre än alla andra.

Och till det kom ännu en sak. De som studerade de indoeuropeiska språken hade ju kommit fram till att det måste ha funnits ett första språk, urindoeuropeiskan. Var det kan ha talats var inte lätt att säga, och de lärde tvistar för övrigt fortfarande om det. Men frammot slutet på 1800-talet hade tyska språkvetare och arkeologer funnit vad de ansåg vara bevis på att det indoeuropeiska urhemmet faktiskt låg i nuvarande Tyskland. Och det innebar ju att de som fanns i Tyskland några tusen år före germanerna, och som tyskarna nu började kalla för arier, att dessa arier var förfäder till i stort sett alla civiliserade raser på jorden. Man fick en tidsaxel av raserna och framstående folk, från arier via germaner till nutida tyskar. I praktiken innebar det att man började använda begreppen arier och germaner som nästan synonyma med tyskar, eller åtminstone som synonyma med riktiga, verkliga, fria, starka, livskraftiga, och rasmässigt oblandade tyskar.

Den här utvecklingen tog sin tid, från första delen av 1800-talet till början på 1900-talet, och naturligtvis var det inte alla tyskar som tänkte i de här banorna eller överhuvudtaget hade någon läggning för nationalism eller för rasism. Men ganska många hade den läggningen, både i Tyskland och i andra europeiska länder.

Och utvecklingen under 1900-talet blev som bekant helt katastrofal. Tyskland förklarade det första världskriget, och därefter blev nationalistiska och främlingsfientliga krafter i Tyskland mycket starka. Det nationalsocialistiska partiet tog makten genom en statskupp år 1933 och styrde landet till 1945. De tolv åren var på sätt och vis de mest gloriösa i den märkliga historia som begreppet germaner har haft.

Under tolv år ropade det statsbärande partiet ut sitt hat mot judar och mot andra mindervärdiga grupper (som inkluderade majoriteten av världens invånare) och kontrasterade dem mot de renrasiga germanska ariska tyskarna (och för den delen också svenskar och andra nordbor, som nästan var ensamma om att dela tätplatsen i rasligan med tyskarna). Att vara german var i stort sett detsamma som att vara frisk, stark, och född till härskare över världen.

Men det innebar att ordet germaner kopplades nästan helt bort från den betydelse som det en gång hade haft hos romarna. Det hade knappast något alls längre att göra med bönder och krigare i Mellaneuropa och Norden för två tusen år sedan. Det blev en form av hedersbeckning för de människor som nazistregimen tyckte var bra.

Och den historiska dimensionen var nästan bortglömd. För nazisterna var germaner de själva och möjligen en del andra som de uppskattade, men de som fanns i forntiden var intressanta bara i den utsträckning som de kunde kasta glans över de nutida germanerna. Visserligen fanns det en hel del arkeologisk och historisk verksamhet inom det som hette Ahnenerbe, ungefär ”arvet från förfäderna”, men hela vitsen med organisationen var att hitta bevis för tyskars och germaners storhet genom historien.

Efter nazisttiden blev ju situationen i Tyskland och i hela Europa mycket förändrad. Rasism och våldsam nationalism blev inte alls gångbara. I Tyskland företogs en avnazifiering av ockupationsmakterna efter kriget. Det innebar att de mest belastade nazisterna utestängdes från poster med inflytande. Man kan också tala om en idémässig avnazifiering. Men det var inte så helt självklart i vilken riktning den skulle gå. En del av nazisternas idégods var ju i huvudsak deras eget, men mycket var mer eller mindre förvrängda versioner av vad som var allmänna uppfattningar i Europa under första delen av 1900-talet. Det gällde grunden för rasismen, idén om avgränsade mänskliga raser. Och det gällde tankarna om den genom århundradena levande nationen som hela tiden bevarar sin själ, det som gjorde att nazister kunde anse sig vara både germaner och arier.

De här föreställningarna försvann alltså inte i ett trolldrag år 1945. Däremot blev deras mest extrema yttringar ordentligt ifrågasatta. Dit hörde bland annat den egendomliga tanken att alla germanskspråkiga är både tyskar och germaner, egentligen. Hela missbruket av begreppet germaner, och även av ordet arier, ledde till att båda orden under de följande decennierna, och ännu i dag, har använts så lite som möjligt av folk som inte är angelägna att framstå som kryptonazister eller rasister. Och det är det ju få som är. I Tyskland använder de allra flesta, och framför allt politiker, ordet germaner strikt och enbart om dem som fanns under romartiden, vilket ju också är det rimliga och korrekta.

En minoritet i Tyskland och även i Sverige och i andra länder, som är intresserade av nazisternas idéer om raser och deras variant av nationalism, håller dock liv i den nazistiska terminologin. De skriver och talar gärna om germaner och om arier, om germansk ras och annat sådant. Det medför naturligtvis att den stora majoritet av männ-

Hela missbruket av begreppet germaner, och även av ordet arier, ledde till att båda orden under de följande decennierna, och ännu i dag, har använts så lite som möjligt av folk som inte är angelägna att framstå som krypto-nazister eller rasister.

iskor som inte har rasistiska intressen ogärna överhuvudtaget tar de här orden i sin mun. Det är väl i och för sig ingen särskild olycka. Ordet arier finns det knappast något vettigt bruk för överhuvudtaget, och ordet germaner är bra att ha bara för de som intresserar sig för antikens historia, för de människor som fanns utanför den romerska gränsen och som romarna kallade så. Beteckningen germaner försvann när det inte längre fanns någon klar skillnad mellan romare och germaner, på grund av historiens gång, när det inte längre fanns några vildar utanför gränsen. När det västromerska riket föll ihop var människorna där inte längre romare, och då levde inte heller det kontrasterande begreppet germaner kvar.

Att sedan germanerna återuppväcktes efter tusen år och blev först en samling mytiska förfäder till tyskarna och till sist tyskarna själva, det är ett bra exempel på hur historien kan brukas och missbrukas och förfalskas för att gynna samtidens syften. ■

Öresundsgränser från 1658 till i dag

Gränsen mellan 1658 och 1700.

Denna text ska handla om statsgränsen i Öresund mellan Danmark och Sverige och dess historia. Med titeln Öresundsgränser, alltså i pluralis, signalerar jag att gränsen inte har varit densamma från det att den lades vid tiden för Roskildefreden och fram till i dag. Vad en gräns betyder är beroende av vad den avgränsar, och vad en stat betyder har förändrats radikalt från mitten av 1600-talet till vår tid. Det är kanske till och med så att man förstår denna statsförändring bättre genom att placera sig själv och sitt forskningsprojekt vid gränsen än i statens centrum, huvudstaden.

Vår tidsresa börjar då gränsen lades. Det var den 26 februari 1658 som Skåne, Halland, Blekinge och Bohuslän genom freden i Roskilde blev svenska och Öresundsgränsen skapades. Genom att nästan omedelbart bryta freden försökte svenskarna flytta gränsen längre västerut och ta hela Danmark. Det misslyckades. För Öresundsregionen var det enda nya att Bornholm åter blev danskt 1660. Med skånska kriget, 1675–79, försökte danskarna sedan återigen placera gränsen i skogarna i Göinge. Det blev ingen förändring då heller. Kriget 1658–60 ägde huvudsakligen rum i Danmark och skånska kriget, som framgår av namnet, i Skåne. I båda fallen ledde kriget till stort lidande och förstörelse, men gränsen låg kvar i Öresund.

En mycket utbredd bild av denna nya gräns är att den var en järnridå mellan två länder. Denna tolkning skapades i kalla krigets tid, på 1950-talet. Det sades då att många dansksinnade lyckades fly eller slängdes ut av svenska staten innan gränsen stängdes. Flykten har senare under 1900-talet karakteriserats med andra moderna begrepp som etnisk rensning.

Var det verkligen en järnridå? Det man vill beskriva med ett sådant begrepp är en situation där människor inte rörde sig över Sundet, på grund av att svenska eller danska staten stängde gränsen. Jag tror dock att ordvalet djupare bygger på en idé om att det att gå från att vara dansk till att bli svensk var, och skulle förbli, en enorm förändring. Antingen är en människa dansksinnad eller svensksinnad, och detta styr ens hela liv, vilket självfallet gör det mycket svårt att byta land och sinne. På detta sätt blir skånsk historia från tiden efter 1658 ofta till en historia utan de politiska, sociala och ekono-

miska element som annan 1600-talshistoria innehåller. Den handlar i huvudsak om det nationella eller det etniska. Det är min uppfattning att denna vanliga berättelse har skapats utifrån moderna tiders behov av att se det nationella och den homogena staten som för evigt avgörande för människors liv, inte som en modern skapelse. Följer vi Öresundsgränsens historia får vi möjlighet att åka tillbaka i tiden och undersöka hur det var att passera en gräns och byta stat i en tid när det inte fanns homogena välfärdsstater och när människor inte i första hand var uppdelade efter nationalismens grundtankar.

Vad skedde med Skåne, Halland och Blekinge 1658? I enlighet med Roskildefredens ord skulle området inte integreras i det svenska riket, utan bli en egen provins. Till skillnad från tiden då landskapen var en integrerad del av Danmark fick man i fredstexten löfte om att få behålla sina egna lagar och privilegier – så länge de inte stred mot de så kallade fundamentallagarna. Mycket i de nya svenska områdena skulle inte bli svenskt, enligt planerna. Det var inte så att man ville försvenska, men inte kunde; man *ville inte* försvenska. I Skåne blev det danska som var kvar skånskt i sitt nya svenska sammanhang. Dessa löften blev senare inskrivna i vad som skulle kunna kallas den skånska grundlagen, Malmö recess, från 1662. Det är därför bättre att betrakta perioden fram till 1681 som en förskånskning av Skåne i stället för en försvenskning. Och under den perioden skedde inte särskilt stora förändringar.

Tull, skatt och soldatutskrivning tillhörde det en kung hade rätt att ta ut av sina undersåtar vid mitten av 1600-talet. Det hade den danske kungen gjort och efter 1658 blev det den svenske kungens rätt. Skatt och soldater var alltså inget nytt för skåningarna, men den svenska staten var starkare, mer modern och välorganiserad än den danska, vilket innebar att systemet genomfördes mer effektivt och skattepressen på invånarna nog större. Många protesterade mot detta. Det kvalitativt nya år 1658 var att det lades exporttull på handel med Danmark. Svenskarna ville ha inkomster, men ville också ändra strömmen av varor, så att de gick till Sverige och inte till Danmark. Man kontrollerade hamnarna och bestämde vilka som skulle vara stapelstäder, det vill säga hamnar för export. Längs med Öresundskusten blev det Malmö, Landskrona och Helsingborg. Man fick inte sälja till danskarna från Skånekustens många bondehamnar. Solveig Fagerlund har i sin avhandling om handelskvinnor i Helsingborg visat att det inte var så lätt att stoppa en handelsgemenskap med en ny gräns, men det var syftet med den svenska politiken.

Handeln med de gamla kunderna blev alltså export efter 1658, och den svenska exporttullen var till och med högre än den danska. Många klagade i Skåne och detta är ett tydligt exempel på vad som skedde under förskånskningstiden. Svenska statens representanter i området insåg problemet och resultatet blev att Skåne 1667 fick en lägre tull. Det var fortfarande exporttull, men lägre än vad man betalade Sverige. Det som

skulle vara svenskt, blev också i tullfrågan speciellt skånskt. Men trots detta kvarstod faktum: att Öresundsgränsen 1658 blev en tullgräns med stora ekonomiska konsekvenser för människor i regionen.

De svenska myndigheterna ville inte heller att skåningar läste vid Köpenhamns universitet. Här satte gränsen också stopp, även om det under åren efter 1658 fanns en del skånska studenter i Köpenhamn; många av dem hade börjat vid universitetet i Greifswald. Men det nya Sydsverige hade inget universitet, men det ändrade man på i förskånskningsperioden. Det var skåningarna själv som föreslog platsen Lund, och man lyckades.

1666 inrättades Lunds universitet. Detta var en regionalpolitisk vinst för Lunds stift snarare än den försvenskningståtgärd det ofta beskrivs som. Lund vann därför att de hade ett kapital att erbjuda. Det var den stora mängd jordegods som sedan den danska reformationen hade administrerats av domkapitlet och som bland annat hade betalat Katedralskolans lärare. Det var alltså det danska arvet och den skånska viljan som tillsammans ledde till att det nya universitetet placerades i Lund.

I Skåne syns flera exempel på en egen försvenskning. Man satt gärna i den svenska riksdagen även om man inte tillhörde det svenska riket, och man använde svensk lag även om man inte var tvungen – om det gagnade en. När man som tidsresande forskare lyssnar på de skåningar som gick i dialog med den nya staten är det karakteristiskt att de mycket sällan talade om danskhet och svenskhet. De argumenterade snarare utifrån olika positioner i samhället, eller utifrån vilken stad eller socken de bodde i. Alla var kungens undersåtar och det var just detta – och inte en nationell kultur – som höll staten samman: trohetslöftet till kungen. Det viktigaste för den nya svenska staten 1658 var att binda de tidigare danska undersåtarna med en ny ed. Det föranledde utdragna förhandlingar med män från den skånska adeln, som bara långsamt – en efter en – gav detta löfte, eller valde att bo i Danmark. När det gällde bönder, präster och borgare samlades representanter från dem och avlade eden i grupp.

Man använde mötet med den nya staten för att få nya rättigheter eller bevara gamla. När man nämnde det danska var det oftast identiskt med detta gamla – de rättigheter man hade haft sedan urminnes tider. Anledningen till att adeln till exempel kämpade för att ha kvar danska privilegier var inte för att de var danska, men för att de var bättre än de svenska adelsprivilegierna. De gav rätt till att ta ut arbete av frälsebönderna. En annan viktig identitet var den protestantiska, där orsaken till att man önskade bevara

Man satt gärna i den svenska riksdagen även om man inte tillhörde det svenska riket, och man använde svensk lag även om man inte var tvungen – om det gagnade en.

det danska var att det upplevdes som mera rätt inte som dansk utan ur religiös synpunkt.

Jag skrev inledningsvis att skånska kriget inte fick någon betydelse för gränsen, men kriget fick betydelse för Skånes ställning i Sverige, och därmed för gränsens innebörd. Kriget hade visat att provinspositionen inte fungerade bra. Skåningarna hade inte varit tillräckligt lojala. Samtidigt var det viktigt att hela Sverige försvenskades i det nya karolinska enväldet från 1680. Från statens sida ville man ta bort lokala variationer inom riket, och dessutom i grunden göra Skåne till en del av detta rike. Det betydde att svenska lagar och svensk kyrka skulle införas i Skånelandskapen och deras provinsställning upphöra. Nu är det rimligt att tala om försvenskning. Principiellt infördes svenska lagar 1681–83, men det kunde ta lång tid innan detta fick praktiska konsekvenser. De skånska adelsmännen var exempelvis så starka förhandlare att de lyckades ha kvar sina privilegier även efter 1683. Privilegierna blev kvar som något speciellt skånskt och påverkade de skånska frälseböndernas villkor långt fram på 1800-talet.

Kyrkan var den svenska statens tydligaste instrument för försvenskning. Man ville ha svenskt kyrkoritual och svenska som kyrkospråk, det skulle införas svenska kyrkoböcker och prästen skulle predika på svenska. Både den danska och den svenska kyrkan var protestantisk, och fram till 1681 hade man använt de danska böckerna och det danska ritualen och predikat på danska. Efter 1681 skulle kyrkan dock vara svensk och därmed inpränta i alla att de tillhörde det svenska riket. I praktiken fanns det dock förståelse för att prästerna inte kunde svenska och man lät i stort sett alla skånska präster fortsätta utöva sina kall, och fortsatte till och med att huvudsakligen utnämna skånska präster. Det blev ingen stor import av svenska präster.

Det som hände efter 1658 gav alltså inte anledning till en så kraftig och allomfattande försvenskning att den skulle kunna visualiseras i en järnridå eller kallas för en etnisk rensning. Vad får då forskarna att använda de begreppen? Knud Fabricius, den store danske utforskaren av just Skånes övergång, skriver att det var 10 000 skåningar som flydde eller blev utslängda innan man stängde gränsen. Dessa 10 000 har i andra texter blivit många fler, men även när man skärskådar Fabricius uträkningar ser man klara och ideologiskt styrda felräkningar.

Han har inte undersökt om de som flydde återvände, och det visar sig att många gjorde. Det var särskilt under skånska kriget de flydde, och de reste inte till Danmark därför de var dansksinnade utan därför att det var fred där. Flykten var följaktligen störst från Landskronatrakten, där kriget var värst. Fabricius utgick från att alla som flydde reste med en familj, och han har därför multiplicerat sina egna siffror med fyra, men många skåningar flydde ensamma eller med en vän, särskilt de som blev kvar i Danmark när kriget var slut. Sist men inte minst har Fabricius inte jämfört med förflyttningarna före 1658 och efter 1680, alltså med vad man skulle kunna kalla normala

förflyttningar i fredstid. Det är bara så man kan bedöma om de rörelser han iakttog var särskilt stora. Under tiden då Skåne var danskt var det självfallet många människor som rörde sig över Sundet. Vad som skedde kring Öresundsgränsen under tiden efter 1700 ska jag visa exempel på i det kommande avsnittet.

Öresundsgränser efter 1700

Inledningsvis kan det vara rätt att påpeka att vi egentligen inte har kunskap nog för att kunna skriva Öresundsregionens historia. Det flesta historiker arbetar med de existerande staterna, det vill säga dansk eller svensk historia, medan rörelser över statsgränser inte appellerar till många. Här presenteras därför en rad snapshots från 1700 och fram till i dag. Det ska börja i Skånes nordvästra hörn och handla om pest.

Hur kom pesten till denna del av Skåne i början av 1711? Jo: pesten rasade i Helsingør i slutet av 1710, och under våren 1711 bröt den ut i fiskeläget Domsten, norr om Helsingborg. Sjukdomsepidemier följer människor, och därför är denna spridningsbild ett bra belägg för att det pågick kontakter över Sundet i början av 1700-talet. Pesten var en oavsiktlig och knappast särskilt välkommen följd av dessa kontakter, men den är synlig; två tredjedelar av befolkningen i dessa fiskelägen nord om Helsingborg dog.

Att sjukdomen kom till fiskelägena och inte till Helsingborg är intressant. Före 1658 vet man att många bönder drev handel från bondehamnar på just Bjärehalvön och Kullen. Det var vad den svenska staten ville undvika genom att göra Helsingborg till stapelstad. Pestspridningen visar att småbåtstrafiken till Själland fortsatte från de små fiskelägena i nordvästra Skåne. I alla fall kan man lätt föreställa sig att det var med dessa skepp pesten kom till Skåne. Historikern Sture Bolin har förklarat fenomenet med att skåningarna åkte till Själland därför att de var dansksinnade; jag menar att det snarare var för att tjäna pengar, som de alltid hade gjort. De följde gamla handelsvägar från före 1658. Dessa förbindelser stoppades inte.

Vi stannar kvar i området kring Helsingborg men går drygt femtio år fram i tiden. Det ska handla om Pålsjö fajansfabrik. Här producerade man fajansvaror åren 1768–1774. Ägare var Michael Andreas Cöster. För att kontrollera om den lokala leran kunde användas till fajansproduktion skickade han sina lerprov till Köpenhamn. De första porslinsmästarna och porslinsmålarna som arbetade för honom kom från kända köpenhamnska fabriker som Blaataårn, Kastrup och Østerbro. Pålsjös första modeller liknade naturligt nog köpenhamnsk fajans. Det är ett uttryck för en gemensam hantverkarskultur kring Öresund 110 år efter Roskildefreden. Och det är knappast heller så konstigt när man inser hur nära Köpenhamn låg och vilken kompetens som fanns där. Skåne blev vid flera tillfällen ett expensionsrum för duktiga eller driftiga köpenhamnska hantverkare. I en Helsingborgshistorik karakteriserar författaren fajansen från Pålsjö i förhållande till de svenska fabriker i Rörstrand och Marieberg och kallar Pålsjös

första tid för en dansk tid. Liksom för Bolin dominerar det nationella i tolkningarna, i stället för att resultatet ses som ett uttryck för en sammanhängande Öresundsregion och en svag gräns.

Vi fortsätter fram i tiden och hamnar hos Gleerups bokhandel i Lund. Denna ärevärdiga inrättning grundades av en dansk, Kristian Vilhelm Kühl Gleerup. Han hade varit anställd i den Gyldendalska bokhandeln i Köpenhamn i tre år innan han som 26-årig åkte över Sundet för att prova lyckan och utnyttja sina kunskaper och erfarenheter i Skåne. Resultatet blev lysande och långvarigt – återigen ett uttryck för att kunskap flyttades från Köpenhamn till Skåne.

Under 1800-talet ser man en historicistisk trend inom arkitekturen. Idealet var att bygga byggnader som såg gamla ut. Kyrkorna skulle vara romanska och herrgårdarna se ut som om de var byggda på slottens storhetstid – och i Skåne var det 1600-talet, Christian IV:s tid. Det var herrgårdar i rött tegel med tinnar och torn, i den stil man i Danmark kallar Christian IV:s renässans. Därför lockades danska arkitekter över Öresund för att utföra arbetet – berömda arkitekter som Gottlieb Bindesbøll, Frederik Melldahl och Christian Zwingman. Danskar anställdes också som stadsarkitekter i de skånska städerna, som till exempel Peter Boisen i Ystad, för att modernisera de gamla städerna. Därför finns det i dag stora likheter mellan skånska och danska städer.

Detta är alltså ännu ett exempel på att man utnyttjade att det fanns utbildade människor i Köpenhamn, men i det här fallet var det lika viktigt att dessa arkitekter förstod den skånska byggnadskulturen och -traditionen – därför att den i grunden var dansk. Det hade varit svårare för en arkitekt utbildad i Stockholm. Om det nationella hade varit det viktigaste hade det mest naturliga varit att använda en stockholmare, men det var det inte.

Nu har vi följt danska experter till Skåne, men människor förflyttade sig också i motsatt riktning över Sundet. Många har läst Martin Andersen Nexø's bok om Pelle Erövraren, eller sett filmen. Den handlar om en svensk lantarbetare som kom till Bornholm i slutet av 1800-talet och hans vidare öden som arbetare i Danmark. Martin Andersen Nexø bodde på Bornholm och hade utan tvivel träffat många svenskar. Den svenska utvandringen till Danmark var stor under samma tid som svenskar utvandrade till Amerika – den är bara inte lika välkänd. Det handlade både om riktig utvandring och om arbetspendling i förhållande till skiftande danska behov av arbetskraft. Svenska arbetare byggde de danska järnvägarna och arbetade inom landbruket med bland annat sockerbetor. Kvinnor reste till Köpenhamn och fick arbete bland annat som tjänsteflickor eller på gatan som prostituerade.

Den svenska arbetarrörelsen etablerades faktiskt i Köpenhamn. 1885 upprättades *Forening for Socialismens Fremme (Udbredelse) i Sverrig* med bland annat August Palm som medlem. Man kunde se detta som ett uttryck för internationalisering, men för

mig är det snarare en logisk följd av arbetarnas rörelser över Sundet. Det var en gemensam arbetsmarknad och därför var det meningsfullt att samarbeta fackligt över gränsen.

Alla dessa exempel från en period på 250 år visar på kontakter över Öresundsgränsen som har utgått ifrån människors behov av arbete, kunskap, för pengar osv. Kontakterna stoppades inte av gränsen och motsättningen mellan danskt och svenskt skapade inga problem. Det var allt annat än en järnridå. När man läser skånsk historia så ser man ofta tankar om att det var skandinavisterna på 1830- och 40-talen som rev den påstådda järnridån. De åkte till varandra i ångbåt över Öresund, och symboliskt kröntes den danske diktaren Adam Oehlenschläger 1829 med en lagerkrans i Lund. Det är intressant att se skandinavismen i förhållande till Öresundsregionen, inte därför att skandinavisterna rev upp gränsen, utan därför att de med sina möten över Sundet gjorde vad människor hade gjort under flera hundra år. Men som idérörelse är skandinavismen också intressant. Den förblir levande under hela 1800-talet och kan jämföras med 1800-talets andra nationalism. Skandinavismen kunde utan problem knytas till tidens danska och svenska nationella idéer; där fanns ingen motsättning. För en man som den danske teologen och politikern N. F. S. Grundtvig deltog alla de nordiska folken i en gemensam kamp för den goda framtiden. Inte ens i den tidiga nationalismens tid fanns alltså anledning till att hindra kontakter med andra folk, att låta en gräns stoppa människor därför att de var dansk- eller svensksinnade.

Vad sker när vi beger oss in i 1900-talet, decenniet med både folklig nationalism och välfärdsstat? För att undersöka det har jag läst utvalda veckor i *Sydsvenskan* mellan 1895 och 2005 och fokuserat på vad de skrev, och hur de skrev, om Danmark och området på andra sidan Sundet. Frågan är nu vilken kunskap som rörde sig över Sundet – och liksom med sjukdomar sprids kunskap också oftast av människor, för att sedan införlivas med mottagarens egen världsbild.

I tidningarna år 1895 får man en klar bild av den tidigare beskrivna gemensamma marknaden både för varor och arbetskraft. Det annonserades för fina cigarrer, goda viner, pälsar, fina restauranger och fynska mjölkcor – till stor del reklam för borgerskapets kvalitetsvaror i köpenhamnska affärer som inte behövde någon särskild presentation.

1935 och 1965 hade staten blivit starkare, men också det nordiska som begrepp. Nu handlade det mycket om nordiska jämförelser och nordiskt samarbete. Ett nordiskt ”vi” är tydligt. Men samtidigt fanns det två intressanta och för mig lite oväntade gemensamma marknader på 1930-talet. Det var för det första kulturmarknaden. *Sydsvenskan* skrev om både dansk litteratur och teateruppsättningar i Köpenhamn som om det var läsarnas eller teaterbesökarnas egen kultur. Man diskuterade det inte som något speciellt danskt, men som viktig och intressant litteratur eller teater. Under senare år, fram till vår tid, har kulturen blivit en viktig del av det som skapar det nationella,

men så var det inte 1935. Lika intressant är kanske att idrotten var en gemensam angelägenhet för klubbar i Öresundsregionen. I denna tidiga fas i utvecklingen av många idrottsgrenar utnyttjade man att det fanns mycket folk kring Sundet. Det fanns alltid en klubb att tävla mot. Återigen ser man inga nationella beteckningar, bara vilken stad eller förening idrottsmännen kom från. Idrotten är i dag kanske den del av kulturen som främst binder nationen samman, men så var det inte på 1930-talet.

1965 träffar man för först gången på några enkla beskrivningar av det typiskt danska, i humoristiska annonser för öl. När vi kommer fram till 2005 florerar beskrivningar av det danska. En hel del kunskap om Danmark presenteras, men det är i mycket hög grad beskrivningar av just det typiskt danska: invandrarfientlighet, god mat osv. Det nordiska "vi" är borta, det svenska är det motsatta av det danska, och det mesta av vad som omskrivs i tidningen ska visa på denna motsättning. Det ges inte uttryck för mycket gemenskap, varken inom handel, arbete, kultur eller sport. Även om det i Köpenhamn finns ett rikt kulturutbud nämns det knappt i tidningen; det är det skånska eller det svenska som presenteras. Det refereras exempelvis från en golfturnering med en dansk deltagare, och han benämns enbart som dansk, till skillnad från de svenska deltagarna som benämns utifrån den stad de kommer från. Tidningen från 2005 uttrycker alltså en markant nationaliserad förändring om man jämför med Öresundsregionens långa historia. Skåne har blivit svenskt, och på andra sidan Öresund finns det annorlunda, det danska. Däremellan finns en gräns som är svår att passera, och motivationen för att göra det är liten.

Öresundsgränser efter Öresundsbron

Vad gjorde Öresundsbron med gränsen? När bron öppnades 2000 hade man en stark vision om att Skåne och Själland skulle bli ett. Man skulle utnyttja att det bara tog tio minuter att resa över bron och börja träffas och arbeta tillsammans i vardagen. Göra grupparbete tillsammans, som de politiska visionärerna sa. Vi som upplevde oss som så olika skulle bli lika; kanske skulle det utvecklas en öresundsk kultur.

Hur gick det då? Först blev visionärerna mycket besvikna. Människorna rörde sig inte över bron som man hade tänkt sig. De körde över en gång och upplevde att det var roligt, men dyrt. Så var det gjort. Tidningarna, som tiden före broöppningen hade varit fyllda med visionära och optimistiska artiklar, blev mycket negativa. Projektet hade misslyckats! Men så var det ju inte. Självklart tar det tid att vända människors rörelser och få dem att inse att det finns många nya möjligheter på andra sidan bron, saker de inte hade tänkt på eller känt till. Det fanns faktiskt en ny värld – just därför att gränsen i slutet av 1900-talet hade varit så pass stängd.

Det är nog djupt mänskligt att man när man träffar nya människor – också danskar och svenskar – ser vad man förväntar sig att se. Och när det handlar om danskt

och svenskt fanns det före bron klara stereotyper. Det var en överväldigande upplevelse för mig, när jag kom till Sverige 1987, att alla sa detsamma om det danska, och alla visste lika lite – också människor i Skåne. Dansken var den godmodige, frihetsälskande och gemytliga. Det var öl i Nyhavn och räksmörgås på flygbåten. Danmark var kontinentalt och ett härligt ställe att ha ledigt på. Alla åkte till de samma ställen: Zoo, Louisiana, Tivoli, Christiania och Legoland. Det var en H. C. Andersen-värld, som ingen verkade ta på riktigt allvar. Skulle svenskar göra viktiga jämförelser använde man andra länder, som USA.

Svensken var i Danmark den tråkige och statsstyrde, och en viktig fråga i diskussionen om skillnaderna mellan danskt och svenskt var alkoholen.

Svenska politiker stod för en sak, enligt danskarna – sträng alkoholpolitik och hög alkoholmoral – men folket gjorde något annat: de brände hemma. Det typiskt svenska var denna dubbelmoral. Danskarna tog emellertid Sverige på stort allvar, därför att man vid en jämförelse kunde profilera det egna samhället, det frihetsälskande Danmark. Svenskarna var positiva till danskarna, men tog dem inte riktigt på allvar, medan danskarna var mera negativa till det svenska och tog det på stort allvar. Det var alltså ett mycket ojämnt förhållande.

Många känner kanske inte igen den gemytliga dansken. Ungefär samtidigt som bron stod klar ändrades nämligen synen på dansken och han blev den rasistiske, nationalistiske och självupptagne. På kort tid blev stereotypen den diametralt motsatta. Det hade mycket att göra med vad som skedde i världen 2001. Och det var synen på invandrare det handlade om. Invandrarfrågorna kom på dagordningen på ett nytt sätt efter 11 september. Och Danmark fick en ny regering – med en ny och hårdare invandrapolitik. I Sverige menade man att det rasistiska i Danmark kom till uttryck i regeringens restriktiva invandrapolitik, under inflytande från Dansk Folkeparti, men det fanns faktiskt överallt i Danmark. I Danmark började man diskutera svensk invandrapolitik och såg ännu en gång dubbelmoralen: politikerna och medierna talade om mångkultur, men bland vanligt folk fanns invandrarkritiska hållningar precis som i Danmark. Det danska blev nu dödligt allvar i Sverige, och det blev viktigt att göra jämförelser för att visa på det goda svenska samhället.

När människor möttes på bron såg de dessa stereotyper, åtminstone de som skrev i tidningarna. 2009–2010 blev det nästan värre, på grund av det svenska riksdagsvalet.

Många känner kanske inte igen den gemytliga dansken. Ungefär samtidigt som bron stod klar ändrades nämligen synen på dansken och han blev den rasistiske, nationalistiske och självupptagne.

Danskarna användes nu i kampen mot Sverigedemokraterna. Detta var det uttalade målet med Lena Sundströms prisbelönade bok om danskarna, *Världens lyckligaste folk*. Kapitel ur boken trycktes i *Helsingborgs Dagblad* varje söndag som del av valkampanjen. Andra artiklar i *Sydsvenskan* hade rubriker som "Så smittar den danska sjukan" (2010-09-22) och "Gud bevar oss från danskheten" (2010-09-11). Det var alltså hårda attacker på det danska folket.

Det är intressant att denna stereotypa bild av det danska kunde utvecklas i just Skåne tio år efter bron. Det var som om inget hade hänt – eller kanske var det just så, att möten skapade anledningar att formulera starkare stereotyper. Och på det kulturella området fick man inte mycket hjälp för att nyansera det danska. Jag har redan nämnt hur tidningar kunde behandla det dansk; 2009 undersökte jag också utbudet av litteratur om det danska i Gleerups bokhandel i Lund, och det visade sig vara mycket litet. Och universiteten i regionen valde 2012 att stänga samverkansprojektet Öresundsuniversitetet.

Men mitt i allt detta utvecklade många människor sina egna Öresundsregioner utifrån sina egna mål, ungefär som man hade gjort tidigare. Det fanns skånska studenter som läste i Köpenhamn och skånska ungdomar som hade andra hopp eller visioner knutna till den danska huvudstaden och flyttade dit för att arbeta. Många danskar flyttade till Malmö för att det var billigt att bo där – eller åkte till Malmö för att handla eller gå till tandläkaren. Skåningar reste fortfarande till Köpenhamn för att handla exklusivt eller gå på konsert. Och när någon flyttade, fanns det anledning för vänner att korsa gränsen för att besöka dem. Alla skapade sina egna kreativa Öresundsregioner, oberoende av negativa stereotyper, ständiga nationella konflikter och allt snack om den misslyckade Öresundsregionen. Men fortfarande finns det också många som sällan eller aldrig passerar gränsen. Det är nästan två olika kategorier: de svenska skåningarna och de som försöker skapa den nya regionen.

Vad är dynamiken i detta? Visionärerna ville att vi skulle bli lika, men i dag, med en välfärdsstat och en nationell uppfostran som gör att olikheterna mellan de två länderna är stora, är det nog just olikheterna som ger mening åt rörelser över gränsen. Det finns en frigörande effekt i att se att människor på andra sidan gränsen gör saker annorlunda än "vi" brukar göra – att se de nya möjligheter som ligger i den andra staten. Och då kan kanske den viktigaste och mest spektakulära rörelsen över Öresundsgränsen, de danska judarnas flykt 1943, få avsluta denna berättelse om gränsens historia. Dels är den ett exempel på hur viktigt det är att kunna röra sig från en stat till en annan, från ett Danmark ockuperat av tyskarna till det fria Sverige. Men den visar också på en öppen gräns och ett nordiskt tänkande som gjorde att människor på båda sidor av gränsen gjorde vad de kunde för att de flyende danskarna skulle få plats i en svensk vardag, så länge det var nödvändigt. Situationen 1943 var speciell, och gränsens betydelse vid den tiden var

speciell, men varje tid är speciell och därmed också Öresundsgränsens betydelse. På skilda sätt genom tiderna har det lika och det annorlunda motiverat människor till att röra sig över Öresund. Mest stängt, eller lik en järnridå, var gränsen under andra hälften av 1900-talet och början av 2000-talet med tidens starka väldfärdsstater och utbredda nationalism. Det är vad som utmanas av 2000-talets Öresundsregioner. ■

Litteratur

Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet har sedan 2003 gett ut en bokserie med fokus på jämförelser mellan danskt och svenskt och på Öresundsregionen (www.makadambok.se/danmarksstudier.htm och www.lu.se/danmarksstudier).

Flera titlar i denna serie ligger till grund för denna text.

Vid gränsen. Integration och identiteter i det förnationella Norden, red. Harald Gustafsson och Hanne Sanders, Centrum för Danmarksstudier 10,

Hanne Sanders, *Nyfiken på Danmark – klokare på Sverige*,
Centrum för Danmarksstudier 13, Göteborg/Stockholm 2006

Öresundsgränser, red. Fredrik Nilsson, Hanne Sanders och Ylva Stubbegaard,
Centrum för Danmarksstudier 14, Göteborg/Stockholm 2007

Harald Gustafsson, *Skåne i Danmark. En dansk historia till 1658*,
Centrum för Danmarksstudier 16, Göteborg/Stockholm 2008

Hanne Sanders, *Efter Roskildefreden 1658*. Skånelandskapen och Sverige i krig och fred, Centrum för Danmarksstudier 17, Göteborg/Stockholm 2008

Regionauterne. Öresundsregionen från vision till vardag, red. Orvar Löfgren och Fredrik Nilsson, Centrum för Danmarksstudier 24, Göteborg/Stockholm 2010

Flytande gränser. Dansk-svenska förbindelser efter 1658, red. Hanne Sanders och Lina Sturfelt, Centrum för Danmarksstudier 25, Göteborg/Stockholm 2010

Skandinavism. En rörelse och en idé under 1800-talet, red. Magdalena Hillström och Hanne Sanders, Centrum för Danmarksstudier 32, Göteborg/Stockholm (under utgivning)

Annan litteratur

Bolin, Sture, "Pesten i Skåne". *Aln* 1963:3, s. 33–41

Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet,
red. Karl-Erik Frandsen och Jens Chr. V. Johansen, Skippershoved, Ebeltoft
2003 (bland annat en artikel av Solveig Fagerlund)

Hansson, Margaretha, "Äldre hantverks- och manufakturalster från Helsingborg",
Helsingborgs historia bd VI,2, Helsingborg 1985, s. 415–432

Karl XII och kalabaliken 1713

– att styra Sverige från Bender

Den 1 februari 1713 utkämpades en strid som i historieböckerna har kallats kalabaliken i Bender. Striden pågick i ungefär åtta timmar och stod mellan en liten grupp svenskar med Karl XII i spetsen och en väsentligt större grupp osmanska militärer. I februari 2013 fick 300-årsminnet av denna händelse viss uppmärksamhet. Kanske allra mest i Moldavien där själva striden stod. I Moldavien ligger byn Varnitza där kalabaliken i Bender egentligen utspelades. I staden Bender, alldeles intill Varnitza, har man också uppmärksammat detta. Bender är idag en stad i ett land som inte erkänts av någon och som kallas Transnistrien.

Både i Moldaviens huvudstad Chisinau och i Bender öppnades utställningar om kalabaliken och Chisinau hölls en internationell konferens den 1 februari med deltagare från Sverige, Ukraina, Turkiet, Moldavien och Transnistrien. Initiativet till konferensen kom från Sverige. Här pågår sedan ett par år ett projekt som kallas ”När Sverige styrdes från Moldavien” och som samlar forskare som har hållit på med denna tidsperiod. Konferensen i Moldavien skedde inte bara på hög akademisk nivå utan även på hög diplomatisk nivå. Det fanns ambassadörer från fyra länder närvarande. Och Moldavien ställde upp med ett antal höga ämbetsmän och ministrar.

Varför denna enorma uppställning av diplomater och politiker för att minnas att Karl XII utkämpade en endagsstrid och blev tillfångatagen för 300 år sedan? I Moldavien vill man gärna uppmärksamma den del av sin historia som har svenskkoppling av olika politiska skäl. Ett skäl är relationen till utbrytarrepubliken Transnistrien som moldaverna för bara 20 år sedan utkämpade ett blodigt krig mot. Men idag försöker de två länderna närma sig varandra och i den processen kan Karl XII intressant nog fungera som fredsmäklare. Det är främmande för en svensk som är van att tänka på honom som krigarkungen som det lätt blir strid kring, även idag.

Jag ska inte gå in mer på de nutida politiska förvecklingarna utan återvända till vad som hände för 300 år sedan. Det här var en märklig period i svensk historia som åter har hamnat i fokus genom projektet ”När Sverige styrdes från Moldavien”. Detta var en tid när det svenska riket styrdes på distans av en kung som befann sig mycket långt borta. Sammanlagt 15 år var Karl XII borta från Sverige. Fram till slaget vid Poltava i juni 1709 befann han sig på fälttåg med en stor armé, men under åren i Bender var

han endast omgiven av ett mindre följe av militärer och ämbetsmän, ungefär 1 000–1 500 svenskar.

Man måste fråga sig hur det kunde fungera att styra på distans i en tid när den personliga kungamakten var av så avgörande betydelse. Hur kunde den enväldiga kungamakten i Sverige bibehållas när den enväldige kungen själv inte fanns där? Det är en av de frågor som jag själv tycker är mest spännande och som jag har forskat kring. Men jag ska börja med att tala lite om tiden i Bender och den lilla svenskstad man byggde upp strax utanför Bender.

Till 300-årsminnet av kalabaliken i Bender utgavs frimärken i Transnistrien. Foto: författaren

Livet i Carlopolis

Det var den 24 juli 1709 som Karl XII kom till Bender med resterna av sin armé. Tillammans med honom reste också hetman Mazepa och hans ukrainska kosacker. Sedan hösten 1708 var Mazepa allierad med den svenske kungen och tvingades därför också fly efter nederlaget i Poltava. Strax utanför Bender välkomnades gruppen av den lokale guvernören och eskorterades till några turkiska tält som hade slagits upp för kungens räkning.

Här stannade svenskarna bara åtta dagar för att sedan flytta över till andra sidan floden Dnestr (lokalt Nistru) en bit utanför Bender. Det berodde till stor del på risken att bli angripna av ryska trupper som följde efter de flyende. Med en flod som barriär var man säkrare. Den plats man slog sig ner på översvämmades dock ibland av floden och det hände 1711. Efter två år flyttade svenskarna sitt fältläger till byn Varnitza och där byggde man en liten ”stad”. Staden hade flera namn och kallades omväxlande Carlopolis, Nya Bender eller Nya Stockholm. Det senare namnet säger något om vad detta var: Sveriges nya huvudstad.

I Varnitza började man bygga sina hus efter att ha levt en tid i tält. Själva grundplanen för det ursprungliga fältlägret behölls och staden hade raka gator i ett ruttmönster. Många av officerarna och ämbetsmännen byggde egna hus, även om det i de flesta fall var mer en slags enklare jordkojor än egentliga hus. Även ganska betydande person kunde bo i sådana jordkojor. Sändebudet från Holstein-Gottorp Friedrich Ernst von Fabrice berättar att han den första vintern bodde i ett hål i jorden ”som en kanin”. Men sommaren efter byggde han sig ett riktigt hus.

Mer påkostat var kungens eget hus som byggdes på bara tre månader av dragonerna. Dragoner var soldater som samtidigt utövade olika hantverk. De kunde till exempel vara snickare, murmästare, stenhuggare, gipsmakare, timmermän, glasmästare och låsmeder. Alla dessa bidrog till kungshusets byggande.

Kungshuset var 40 meter brett och ungefär stort som en svensk herrgård. Det hade en stor sal mitt i som användes bland annat till gudstjänster. Över hela huset gick en stenlagd vind och från den byggdes en altan där trumpetare kunde blåsa när det var dags för morgon- och aftonbön, eller för att genom en fanfar annonsera att kungen skulle äta middag. Denna vind kom att spela en viktig roll under kalabaliken. Det var hit man bar upp en mängd värdesaker, gåvor man fått och även förnödenheter. Därför kom mycket av detta att förstöras när huset sattes i brand under kalabaliken.

Det byggdes också andra viktiga byggnader i Carlopolis. Det fanns ett stort kanslihus där fältkansliet kunde arbeta. Karl XII deltog vanligtvis varje förmiddag och eftermiddag i arbetet: han tog del av brev och rapporter från Sverige, han förberedde skrivelser och han planerade olika politiska frågor. En annan viktig del av kungens göromål var att ta emot besökare. Osmanska höga ämbetsmän och diplomater liksom även be-

Karl XII anländer till Bender som det framställs på en målning i fästningsmuseet i Bender. Foto: författaren.

sökare från andra europeiska länder kom för att avlägga artighetsvisit eller förhandla med svenskarna.

Mellan sina administrativa plikter brukade kungen ge sig ut på ridturer. Han red två-tre gånger per dag med sina officerare, och han hade två stora stall till sitt förhållande med många hästar. Det fanns turkiska hästar, araber och även vilda hästar enligt samtida vittnesbörd. Personalen som arbetade i stallen var både svenska stalldrängar och lokalt värvade personer.

Karl XII hade också ett stort kök med två kockar, flera gesäller, kokgossar, drängar, en piga och en kökstvätterska. I köket tillagades kungens egna middagar som han brukade äta tillsammans med några av sina officerare och inbjudna gäster. Den franska resenären De la Motraye, som besökte Caropolis, har dock berättat att kungen åt väldigt fort och hade ganska enkelt bordsskick. När han hade ätit färdigt var också de övriga tvungna att avsluta sin måltid även om de inte ätit färdigt. Men det fanns många så kallade öppna bord där officerare, ämbetsmän och präster kunde äta middag. Däremot framgår det inte av källorna var de vanliga soldaterna åt sin middag, men det fanns många mindre krogar kring svenskstaden som de kunde besöka.

Ordningen i den lilla staden sköttes omsorgsfullt. Man höll rent och fint på stadens offentliga platser och de krögare och vinutskänkare som bedrev näring kontrollerades noggrant. De måste sälja ”goda varor” och fick inte ta mer betalt än vad den uppgjorda taxan tillät. Man hade många lyktor i staden vilket förundrade lokalbefolkningen. Karl XII själv var mycket angelägen om att gatorna skulle vara upplysta om kvällen. Gatubelysningen intresserade lokalbefolkningen mycket. Det fanns inte så många gatulyktor i Varnitza vid den här tiden. När jag berättade detta vid konferensen i Moldavien skrattade alla och sa att det finns inga gatulyktor i Varnitza nu heller.

Caropolis var en annorlunda stad på många sätt, men kanske särskilt ur en aspekt. Det var en nästan enkönad stad bestående av enbart män. Den slutsatsen kan man dra utifrån brev och dagböcker där man inte kan hitta särskilt många kvinnor omnämnda. Det finns flera skäl till detta. En orsak är att Bender låg för långt bort för att officershustrur och ämbetsmannahustrur skulle resa dit från Sverige för att besöka sina män. Det hade annars varit vanligt tidigare under fälttåget, till exempel under det år man tillbringade i Altranstädt i Sachsen. Men till Bender var det för farligt för hustrurna att resa.

Om man läser källorna lite noggrannare kan man faktiskt hitta en del kvinnor. Kungens personlige tjänare Hultman nämner i sin dagbok att några kvinnor arbetade i köket. Det berättas också om ett bröllop som firades i fältlägret för kungens sadelmakare. Vid detta tillfälle dansade officerarna med ”fältfruntimmer”.

Om vi nu förflyttar oss från svenskstaden Caropolis till Bender, kan man fråga sig hur staden påverkades av alla svenskar och ukrainare som plötsligt dök upp och bosatte sig i närheten. Bender var nog inte någon stor stad vid den här tiden och om man

ska tro svenska källor hände mycket under dessa år. Svenskar och ukrainare ökade befolkningantalet ganska mycket och utgjorde en ny kundkrets för lokala affärsidkare som slog upp sina affärer kring Carlopolis. Det var slaktare, bagare, restaurangägare och andra affärsmän som fick mycket att göra. Många kaffehus öppnades och där blev svenskarna flitiga besökare. Bara 60 år tidigare hade Clas Rålamb på sin resa till Konstantinopel provat kaffe som kanske förste svensk. Och han tyckte inte att det var gott. Men nu lärde sig många svenskar dricka kaffe.

Svenskarna var goda kunder. De var så goda kunder att de lokala handlarna smugglade in varor även sedan myndigheterna inlett den belägring av svenskägret som ledde fram till kalabaliken. Det sägs att man till och med smugglade in kulor och krut till svenskarna.

Jag har nu talat lite om svenskstaden Carlopolis och det dagliga livet där och nu tänkte jag komma in på frågan om hur Karl XII försökte styra Sverige på distans från Varnitza utanför Bender.

Kung på distans

Det var ju inte nytt att Karl XII styrde på distans. Det hade han gjort sedan man drog ut i krig år 1700, men under Benderåren blev han alltmer intresserad av inrikespolitiken och krävde att få avgöra även enkla ärenden. I samtiden var det förstås besvärligt när det kunde ta månader för ett brev att färdas från Bender till Stockholm, men för eftervärlden har det skapat en ovanligt gynnsam situation. Mycket information som skulle ha framförts muntligt om kungen befunnit sig i Stockholm fördes i stället fram i brev som nu är tillgängliga i arkiven. De ger oss kunskap om Karl XII:s politiska ambitioner och hur de omsattes i politik.

Under vistelsen i Bender fick Karl XII mer tid att ägna sig åt inrikespolitiska frågor. Efter nederlaget vid Poltava var också dessa frågor mer akuta. Sverige hade i ett enda slag förlorat stora delar av sin militära styrka som nu måste ersättas med nya soldater och utrustning. Hur skulle man få fram de stora resurser som krävdes för att sätta upp en ny armé, det var frågan kungen och fältkansliet måste lösa.

De reformer man arbetade med under åren i Bender berörde dels samhällsekonomin och finanserna, dels den administrativa organisationen. Den som arbetade mest med dessa frågor var Karl XII:s inrikespolitiske rådgivare Casten Feif. Han var en kunnig ämbetsman med ursprung i en borgarsläkt i Stockholm. När Carl Piper, som var Feifs chef, tillfångatogs efter Poltava 1709 fick Feif ta hans plats som statssekreterare vid inrikesexpeditionen och blev därmed en av de viktigaste ämbetsmännen i fältkansliet.

Feif var en synnerligen lämplig person på denna post: han var mycket intresserad av ekonomi, han var inläst på tidens ekonomiska tänkare, och han hade många idéer om hur näringslivet och statsfinanserna skulle utvecklas. Under åren i Bender korrespon-

Fästningen i Bender. Foto: författaren.

derade han flitigt med centrala personer i Sverige, till exempel flera av medlemmarna i rådsregeringen, och i breven diskuterades bland mycket annat även ekonomiska frågor. Det var viktigt att få fram pengar till statskassan och därmed till fortsatta fälttåg. Man tänkte sig relativt omfattande åtgärder för att förbättra samhällsekonomin och statens finanser. Feif hade inspirerats av tidens ekonomer som menade att det rådde ett oupp- lösligt förhållande mellan undersåtarnas och kungens välfärd, mellan folkets och statens välfärd. Fattiga undersåtar gjorde kungen fattig eftersom de inte kunde betala några skatter.

Det fanns många idéer, men att förbättra näringslivet var en långsam process som inte omedelbart gav pengar till statskassan. För Karl XII var det inte möjligt att vänta något decennium på en allmän välståndsökning som kunde möjliggöra ökade skatter. Pengar behövdes snabbt till det fortsatta fälttåget och därför blev en skattereform den viktigaste komponenten i den ekonomiska politik.

Skattereformen

Den reform som genomfördes var en förmögenhetsbeskattnings som innebar många radikala förändringar jämfört med tidigare skattesystem. Framför allt skulle skatten tas ut jämlikt av alla undersåtar i landet, oavsett vilket stånd de tillhörde. Det hade inte skett tidigare. Principen om jämlikhet mellan undersåtarna bröt med tidens ståndstänkande, enligt vilket skatt och andra skyldigheter var kopplade till personens ståndstillhörighet, det vill säga den ställning individen hade i samhället. I den nya förmögenhetsskatten kopplades istället skatten helt till personens förmögenhet, något som framstår som ett modernt drag för en nutida betraktare. En nyhet var också att förmögenheten skulle deklarerar av skattebetalarna själva – en tidig föregångare till det svenska systemet med allmänna självdeklarationer som infördes på 1900-talet.

För att administrera skatten infördes ett nytt ämbetsverk: kontributionsrätteriet. Tanken bakom att inrätta ett särskilt ämbetsverk för att sköta den nya skatten var att kungen ville vara säker på att medlen verkligen gick till de militära behoven. Det fanns många andra trängande behov i statsapparaten, som till exempel ämbetsmännens löner som sällan betalades ut under kriget. Kungen var rädd att pengarna skulle användas till de redan ackumulerade behoven om den ordinarie finansförvaltningen fick lägga vantarna på dem.

Den nya förmögenhetsskatten innebar en radikal förändring. Det fanns naturligtvis starka statsfinansiella motiv till att reformera skattesystemet. Pengar saknades till fortsatta fälttåg och Karl XII var angelägen att försöka bredda skattebasen och även inkludera förmögenheter som tidigare undgått beskattning. Detta drabbade främst den godsägande adeln i riket som också livligt protesterade mot den nya skatten.

Men denna skattereform var mer än en finansiell förändring, den var också uttryck

Karl XII strider mot osmanska soldater i kalabaliken.

för en mer absolutistisk samhällssyn än vad som tidigare framträtt i Sverige. På den här punkten fortsatte och utvecklade Karl XII fadern Karl XI:s stora reformarbete under 1680-talet. Karl XII uppfattade alla invånare i Sverige i första hand som sina undersåtar och därför skulle alla bidra till statskassan på samma sätt, oavsett tidigare givna ståndsprivilegier.

Han satte undersåtarna i centrum, istället för stånden. Alla var den enväldige kungens undersåtar, oavsett om personen var en bonddräng eller en aristokrat, och i den meningen var undersåtarna jämlika, enligt Karl XII:s synsätt. Detta synsätt ledde till en negativ hållning till riksdagen som han aldrig lät inkalla. Kungens politik fick inte diskuteras av stånden.

Kansliordningen

Som jag tidigare nämnde arbetade man med administrativa reformer under Bender-åren. Syftet var att effektivisera statsförvaltningen. En viktig reform i denna anda var kansliordningen som uppsattes 1713, i vilken kungen försökte omorganisera sin förvaltning för att få den att genomföra hans reformer bättre. I kansliordningen ingick ett nyinrättat ämbete som bland annat skulle övervaka att statstjänstemännen följde gällande förordningar. Ämbetet kallades högsta ombudsmannen, och gavs långtgående befogenheter att ta itu med ämbetsmän som inte lydde reglerna. Högsta ombudsmannen fick till och med rätt att arresteras ämbetsmän. Ämbetet behölls efter den karolinska tiden men bytte namn till justitiekanslern och finns kvar än idag. I oktober 2013 kommer justitiekanslersämbetet därför att fira sitt 300-årsjubileum.

Arbetet i kansliet reglerades in i minsta detalj i kansliordningen. Dokumentet innehåller 63 paragrafer och innehåller en hel del om arkiv, heraldik och liknande frågor. En paragraf stadgar att skrivelser skulle utformas på "ren och tydlig svenska" och att man skulle undvika främmande ord. Det var en fråga som låg kungen varmt om hjärtat och paragrafen tas som tecken på att han direkt har deltagit i utformningen.

Jag har gett några exempel på reformer som infördes under 1710-talet, men en fråga återstår: hur lyckades Karl XII styra sitt rike på distans? Trots de många hinder som fanns i förvaltningen på olika nivåer som försvårade genomförandet av reformpolitiken, är det ändå anmärkningsvärt hur väl kungens intentioner fullföljdes. Med tanke på att kungen befann sig långt borta kunde han ändå framgångsrikt genomföra sin politik även om en del reformer väckte motstånd hos ledande grupper i samhället. Kungen åtnjöt uppenbarligen stort förtroende i hemlandet trots sin mångåriga frånvaro. Den svenska förvaltningen fungerade också väl och bidrog till att den nya skattereformen blev förhållandevis inkomstbringande. Till detta måste tilläggas att kriget hade en enande kraft på befolkningen vilket bidrog till att Karl XII kunde regera Sverige från byn Varnitza utanför Bender.

Monument över svenskarnas vistelse i Varnitza. Foto: författaren.

Utrikespolitik

Jag ska nu övergå till att tala lite om orsakerna till kalabaliken i Bender. De måste sökas i den utrikespolitik svenskarna förde. Målet med Karl XII:s politik under de här åren var en allians med Osmanska riket mot Ryssland. Att osmanska statsledningen var intresserad av att samarbeta med Sverige berodde på hotet från Ryssland. Förnyade ryska rustningar hotade de osmanska gränserna och man var av den orsaken intresserade av att skaffa allierade. Därför kom Karl XII:s vistelse i Bender väl till pass. Den svenske kungens mål var att försöka påverka den osmanska statsledningen att anfalla Ryssland. Tanken var att samtidigt som den osmanska armén anföll Ryssland skulle kungen i spetsen för andra osmanska styrkor anfalla Polen. I planen ingick också att en svensk här skulle anfalla norrifrån.

Dessa planer tilltalade osmanerna i så måtto att man använde Karl XII och hans önskan om militär hjälp som ett hot mot den ryske tsaren. Därigenom ville man uppnå bättre stilleståndsvillkor. Den osmanska statsledningen stod dock inte enig i denna fråga, vilket förklarar de snabba omkastningarna i politiken gentemot Ryssland som skedde under de följande åren.

Den osmanska armén kom även att inleda ett framgångsrikt krig mot ryssarna. Vid Prut 1711 genomfördes en lyckad attack mot tsar Peter och hans armé som ledde till fredsförhandlingar i vilka Osmanska riket återfick Azov vid Svarta havet. Händelseutvecklingen var en stor besvikelse för Karl XII som hade hoppats att den ryska armén skulle slås ner i grunden av den 100 000 man stora osmanska armén.

Genom osmanernas fred med ryssarna blev Karl XII:s ställning som sultanens gäst besvärlig. Han var inte längre lika viktig i maktspelet. Men han var inte heller så lätt att bli av med. Karl XII krävde en stor eskort för att kunna ta sig tillbaka till Sverige och innan han fick den var han inte beredd att resa hem. Risker att bli tillfångatagen om han reste utan militärt stöd var betydande. Det var den här spända och komplicerade situationen som ledde fram till kalabaliken i Bender.

Kalabaliken

Under januari 1713 försämrades relationerna mellan svenskarna och osmanerna. Sultanen beslutade att Karl XII skulle förpassas ur riket – med våld om så krävdes. Karl XII var inte beredd att ge sig iväg utan började istället förbereda sig på belägring och strid. Allt fler osmanska trupper kom till Bender och förlades i närheten av Varnitza där svenskarna befann sig. Trupperna utgjorde ett tydligt bevis på att sultanen menade allvar.

Det numerära överläget på osmansk sida var gigantiskt. Det uppges att omkring 10 000 soldater deltog i operationen, men det finns också uppgifter som anger högre siffror. Detta ska jämföras med de 1 000 svenskar som fanns i lägret vid den här tiden.

Osmanernas stora anal övertygade många att det inte var någon idé att slåss. 3 000 ukrainare – olika kosackgrupper – gav sig iväg från Varnitza under de sista dagarna i januari.

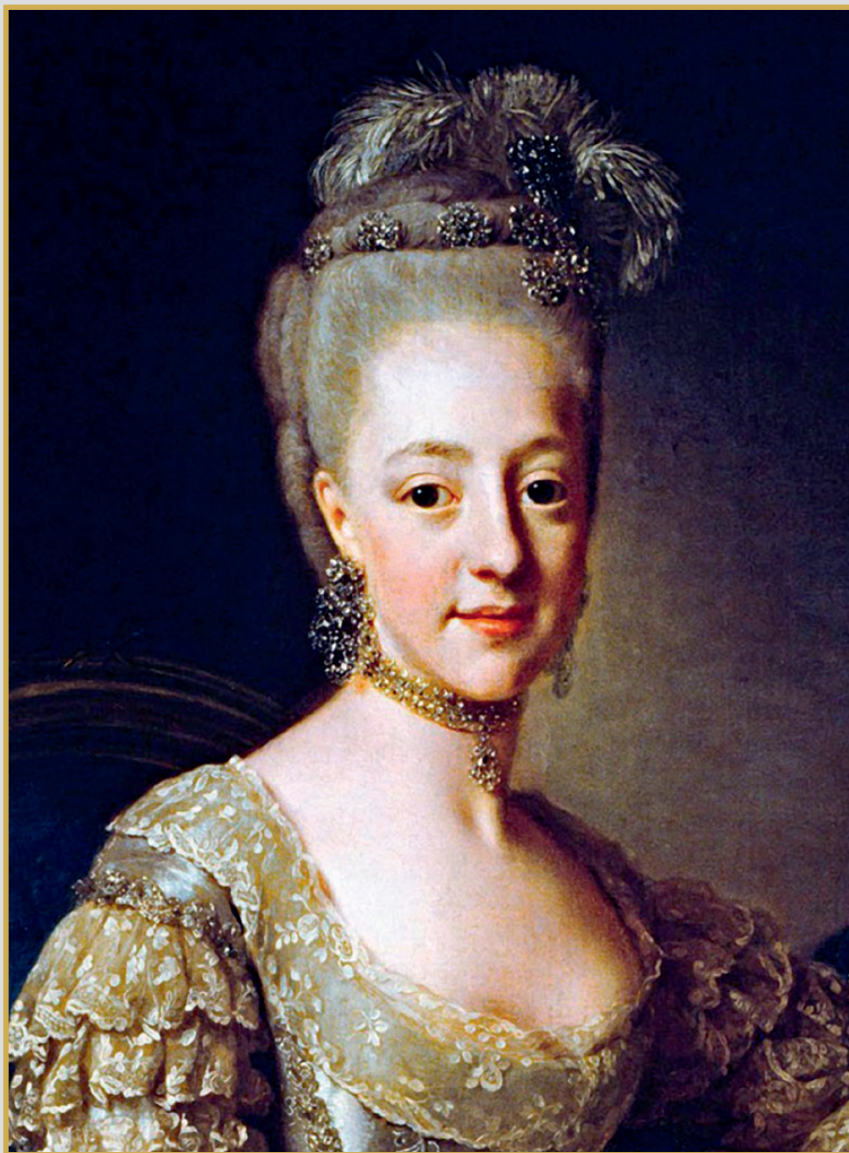
De som var kvar i lägret byggde vallar, vilket var svårt i februari när marken var hård, spikade igen fönster och dörrar och byggde en slags palissader eller skydd kring kungshuset. Man använde bland annat tunnor fyllda med is som skydd.

Den 1 februari, när svenskarna höll gudstjänst i kungshuset, gick de osmanska trupperna till anfall. Många svenska soldater och officerare hade redan givit sig av och många försvann snabbt när striden började. Ett skäl som dessa anförde var att man inte ville slåss mot sina värdar och vänner. Andra gav sig av därför att de såg den osmanska övermakten och insåg att deras chans att överleva inte var särskilt stor. Kungens kommentar till dessa var att de alla var ynkryggar. Till slut återstod endast ett femtiotal personer som tillsammans med kungen gjorde motstånd. Man lyckades förskansa sig i kungshuset, men när det stacks i brand blev man till slut tvungna att ge upp.

Kungens personlige tjänare Hultman har beskrivit hur det gick till när kungen till slut tillfångatogs: "Gick Hans Majestät alltså för eldens skull, utur dess väl byggda sköna palais, igenom porten, därest turkarne ingen hand kom med Hans Majestät, men starkt svärmade ikring; utan gick Hans Majestät med värjan i handen, fritt och ledig upp ikring dess kanslihus, som också då stod i full brand. Och då jag såg Turkarne svärma kring Hans Majestät, tänkte jag vid mig själv: Tu skall icke komma tin hand vid Herrens smorda." I detta citat speglas den dyrkan av Karl XII som fanns hos många svenskar under den här tiden.

Typiskt för kungens inställning under kalabaliken var att han insåg att svenskarna inte kunde vinna, men slogs för sin och Sveriges ära. Det gällde att hålla ut så länge att omvärlden skulle kunna säga att kungen av Sverige aldrig gav upp. Enligt Hultman ska kungen ha sagt att om "vi håller fienden ifrån oss till kl. 4 imorgon, så skall vi få en sådan frid, att det skall bliva alla svänskar till stor heder".

Svenskarna togs tillfånga och kungen fördes först till Bender och sedan till Demotika, nära Adrianopel. Detta var en viss framgång för Karl XII och sultanen visade honom åter sin välvilja. Karl XII:s situation i Osmanska riket blev alltmer ohållbar och på hösten 1714 genomförde han den berömda ritten genom Europa tillbaka till Sverige. På endast två veckor red han inkognito, med ett pass utställt på kapten Peter Frisk, iklädd mörk peruk och guldgalonerad hatt, tillsammans med två följeslagare, genom bland annat Siebenbürgen (nuvarande Transsylvanien), Ungern, Österrike, Bayern och Nürnberg upp till Stralsund. Ett år senare, på hösten 1715, kom Karl XII tillbaka till Sverige, men han återvände inte till Stockholm utan började förbereda anfallet på Norge. Tiden som kung på distans var tillända. ■

Hedvig *Elisabet Charlotta*, under hennes tid som hertiginna. Porträtt av Alexander Roslin.

STAVNING??

Hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlottes politiska vardag vid det gustavianska hovet

”Jag skriver inte för mina samtida utan för eftervärlden, och jag kommer att vidta tillräckliga försiktighetsmått för att de inte ska få kännedom om mina tankar. Men sanningen måste uppdagas, för att den historiker som vill få upplysningar ur mina brev en dag ska finna sann information till sin framställning”, skrev hertiginnan, senare drottning Charlotte (1759–1818) i sin journal efter sin svåger Gustaf III:s död år 1792. Det är tack vare denna journal som hertiginnan har gjort avtryck i svensk historia. Hennes exakta redogörelser för den samtida politiken gör henne till en ofta citerad betraktare från den gustavianska perioden. Hennes person och livsöde är däremot mindre kända. Mitt avhandlingsarbete har bestått av en fördjupning i det gustavianska hovets vardagsliv via tidigare okända källor av hertiginnans hand. I det här föredraget ska jag berätta hur jag kom att ompröva hennes utsaga om att vara ett språkrör för samtida händelser i eftervärldens tjänst. Jag menar att på hovets informella arenor var hertiginnan Charlotte politisk aktör i egen rätt.

Hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotte föddes som tysk prinsessa i den nordtyska staden Eutin år 1759. Som femtonårig giftes hon bort med sin kusin hertig Carl av Södermanland, som var yngre bror till Gustaf III. När hon anlände till Sverige, helt ung och oerfaren, blev medlemmarna i familjen von Fersen hennes mentorer i det svenska hovlivet. De skulle spela stor roll i hertiginnans liv, såväl personligt som politiskt. Familjen von Fersen var en mäktig aristokratisk familj vars egendomar dominerade stadsbilden på Blasieholmen i Stockholm, mitt emot Kungliga slottet. Axel von Fersen den äldre var sin samtids främsta politiker och en av få som hade en tillräckligt stark position för att kunna säga emot den enväldige kungen. Hans hustru Hedvig Catharina, född de la Gardie, var en framträdande person inom hovets sällskapsliv och anställd vid drottningens hov. De hade fyra barn som blev hertiginnans vänner. Sophie von Fersen, gift Piper, blev hennes allra bästa väninna. Sophie fick varje månad ta emot en ett nyhetsbrev från hertiginnan; en journal som sammanfattade händelser vid hovet och inom politiken. Hertiginnan skrev den på franska som var tidens litterära språk. Kanske blev

författandet av denna journal en tröst, eller åtminstone ersättning för att hon inte kunde uppfylla hovets förväntningar och föda några barn som överlevde.

Innehållet i hertiginnans journal utvecklades från ungdomens lättsamma hovkrönika till ingående redogörelser från den politiska samtiden. Genom sitt umgänge och en omfattande läsning av böcker och tidningar fick hertiginnan en allt skarpare blick för det politiska spelet. Hon levde i de stora revolutionernas tidevarv. Det hovliv och de värderingar som hon hade uppfostrats till, utmanades av nya röster som krävde större inflytande över det politiska beslutsfattandet. I Frankrike bröt revolution ut år 1789. I Sverige hölls samma år en stormig riksdag som tog händelseutvecklingen i en annan riktning. Gustaf III stärkte sin makt på bekostnad av aristokratin. Motståndet från riksdagens adelsstånd, under ledning av var Axel von Fersen den äldre, var massivt. Riksdagen blev den vändpunkt då hertiginnan började hävda sin egen oppositionella ståndpunkt. Den politiska turbulensen speglas i hennes journal.

Hertiginnan Charlottes eftermäle

Strax före sin död år 1818 lade Charlotte, som nu hunnit bli drottning, drygt fyrtio års anteckningar om hovlivet och politiken i en låst kista. Hon anförtrodde manuskriptet till journalen till vännen Carl Göran Bonde och gav nyckeln till en annan vän, Erik Ruuth. I sitt testamente bad hon dem att inte avslöja kistans innehåll förrän femtio år hade gått. Då skulle ingen kunna komprometteras av hennes avslöjanden, resonerade hon. Kistan med manuskriptet gick i arv inom familjen Bonde. När tiden var inne för att offentliggöra materialet förvarades den i biblioteket på godset Ericssberg hos Carl Carlsson Bonde, hovman och politiker. Han beslöt att översätta och ge ut manuskriptet så att så många som möjligt i Sverige skulle kunna ta del av hennes intressanta politiska berättelse. På hösten 1902 trycktes den första volymen med titeln *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok*. Det första bandet följdes av ytterligare åtta, som tillsammans skildrade åren 1775 till 1817.

Utgivningen kunde inte ha legat bättre i tiden. I slutet av 1800-talet utvecklades historia till självständig vetenskaplig disciplin. Man ansåg att forskningen skulle ta sig an nationens, dvs. kungarnas historia. Hertiginnans journal erbjöd en kontinuerlig skildring från en epokgörande tid i Sveriges historia, skriven från en person som hela livet hade befunnit sig i maktens omedelbara närhet. Att den var skriven av en kvinna sågs som en särskild fördel. Det ansågs garantera att skildringen var fri från egna ställningstaganden, till skillnad från en motsvarande skildring av en manlig författare som själv hade varit inblandad i politiken. Oscar Levertin skrev till exempel en uppskattande recension av hertiginnans dagbok när den kom ut: "[D]et som gifver hennes framställning värde, är välvilja, sanningskärlek och rättrådighet – stora gåfvor i synnerhet för en historisk skildrare", sammanfattade han sitt omdöme. "Hennes själ var ett förträffligt

litet urverk, som hvarken gick för fort eller för långsamt och därför kan antagas att med stor precision hafva visat, hvad klockan var slagen". Levertins ord hade gott stöd i hertiginnans egna ord om sin ambition med journalen.

En konsekvens av Bondes framgång med översättningen har varit att originaltexten på franska och hertiginnans övriga samlingar har fallit i glömska. Förutom journalen finns hundratala brev av hennes hand, många av dem till Sophie von Fersen, samt räkenskaper och andra manuskriptsamlingar bevarade. Och det är genom av väga samman informationen som ges i dessa sinsemellan olika källor som jag insåg att hertiginnan var politisk aktör. I hertiginnans journal uppträder hon som historieförmedlare till eftervärlden, med perspektiv på händelserna och även ett stort mått av självcensur. I hennes brev till vännerna står de egna upplevelserna i fokus. Hertiginnan kommenterar omgivningen mer frispråkigt än i den omsorgsfullt redigerade journalen. Men även brev skrevs på 1700-talet för att läsas upp i sällskapslivet och ger en tillrättalagd bild av hertiginnans tillvaro. Hertiginnans bevarade biljetter och räkenskaper är av den anledningen enastående. Det var vid läsningen av hennes biljetter som jag upptäckte att hennes självständiga agerande, vilket jag ska redogöra närmare för längre fram.

Biljetter kan liknas vid en modern SMS-kommunikation. I kortfattade meddelanden stämde hertiginnan möte i sitt hem eller för en utflykt. Hon meddelade Sophie att hon skulle till ridbanan i Kungsträdgården klockan 11 eller att hon skulle ta en slädtur om vädret tillät. Hertiginnan kunde föreslå att de skulle ses hos henne före kvällens bal eller bad att få låna en bok eller ett klädesplagg. Ibland skrev hertiginnan en biljett till Sophie endast för att försäkra henne om sin vänskap. Biljetter, och även räkenskaper, är eftervärldens möjlighet att ta del av en kommunikation som inte var avsedd för oss. Huruvida innehållet i denna till synes harmlösa information var politiskt laddad har jag kunnat avgöra med hjälp av den utförligare information som finns i hertiginnans journal och brev.

Hertiginnan som politisk person

Hur var det möjligt att hertiginnan Charlotte kunde vara politisk aktör när hon på grund av sitt kön nekades tillträde till politiska institutioner? Så länge som den politiska analysen endast omfattar beslutsfattandet i riksdag och regering utesluter man ju med få undantag kvinnor oavsett samhällsställning. Historiker behöver koncentrera sig på vägen till de politiska besluten och leta efter avtryck av det politiska livet på oväntade platser. Jag ska ge exempel på detta utifrån hertiginnans tillvaro vid det gustavianska hovet kring år 1790.

Det som skiljer min studie av hovet från en äldre historisk tradition, är att jag låter en person utanför en formell maktställning vid hovet spela huvudrollen. Tidigare har historien skrivits enligt regentlängden. Det har inneburit att hertiginnans make Carl,

som endast var kung mellan 1809 och 1818 har fått en mindre framskjuten plats än sin äldre bror Gustaf III, som levde hela sitt liv som kronprins och regent. Kungliga kvinnor har likafullt haft en undanskymd plats i historieskrivningen. Jag har däremot låtit mig inspireras av internationella historiker som på senare år har velat synliggöra hur en monarki fungerade. Det kungliga hovet, eller hoven, för varje medlem i kungafamiljen hade ett eget hushåll med uppvaktning, kan liknas vid ett familjeföretag. Inom en kungafamilj var man samtidigt rivaler om kronan och stöttade varandra, såväl symboliskt som faktiskt, med det gemensamma målet att upprätthålla monarkins legitimitet. Tillsammans symboliserade kungafamiljen den kontinuitet över generationer – den dynasti – som utgör en monarkis hörnsten.

Alla familjemedlemmar behövdes för att representera makten. 1700-talets verklighet innebar att vuxna och barn, även i privilegierade samhällsskikt, kunde ryckas bort av sjukdomar. Monarken behövde minst en sekundant som var tillräckligt insatt i regeringsangelägenheterna för att axla detta uppdrag när det behövdes. Denna tronpretendent var oftast en man, även om det finns flera exempel i historien på kungliga änkor som har agerat förmyndarregenter åt unga söner. Under den gustavianska perioden var hertig Carl den som i praktiken skulle ta över efter Gustaf III, eftersom kronprinsen ännu var liten (Gustaf Adolf var tretton år när fadern dog år 1792). I egenskap av Carls maka var hertiginnan en intressant person att liera sig med. Via henne kunde man få information om regeringsangelägenheter och – om hertiginnan var nådig – lotsas vidare till hertigen och kungen.

Under den gustavianska tiden var Sverige ett kungligt envælde. För att få genomslag för sina politiska idéer behövde man ha Gustaf III:s öra. Det personliga tillträdet till monarken i informella situationer kunde vara lika effektivt, om inte mer, än att tala vid de riksdagar som kungen kallade till. Det innebar att hovlivet var en lika god karriärväg som att ha ett politiskt ämbete. Faktum är att många av tidens framstående politiska personligheter som Gustaf Mauritz Armfelt, Evert Vilhelm Taube och Gustaf Adolf Reuterholm främst var militärer eller hovmän, ämbeten som inte röjer deras reella politiska inflytande. För aristokratiska kvinnor gav hovtjänst i någon av de kvinnliga kungligheterernas hov god inblick i det politiska livet. Kvinnorna vid det gustavianska hovet därmed större möjlighet till deltagande i det politiska livet än under senare perioder, då beslutsfattandet i högre grad hade koncentrerats till de politiska institutionerna. Hertiginnan kunde i egenskap av överhuvud för sin kvinnliga uppvaktning utöva makt genom att påverka tillsättningen av tjänster.

För att förstå hur hertiginnan kunde bli politisk aktör bör vi även beakta den självständighet hon hade som kunglig kvinna inom äktenskapet. Hertiginnan fick direkt del av de statliga medlen för sin hovhushållning och för personliga utgifter. Hovets ekonomiska struktur gav henne med andra ord större rörelseutrymme än andra gifta kvinnor,

vars materiella försörjning berodde på maken. Hertiginnan hade en egen svit av representationsutrymmen och tjänstebostäder på Kungliga slottets andra våningen, med fönster mot vattnet. Förutom en officiell ingång via den breda mittentrappan hade hon en sidotrappa som ledde direkt in i våningens privata delar. Här kunde hertiginnan och hennes besökare gå ut och in och ta emot besök utan att hennes make behövde veta om det. Hennes trogne löpare Joseph vaktade på trappavsatsen och förvarade nyckeln till hennes bibliotek, dit hon brukade dra sig tillbaka för att skriva och läsa i avskildhet. Hertiginnan skrev i en biljett till sin vän Gustaf Adolf Reuterholm att "för att man inte ska få reda på att ni besöker mig ber jag er att gå upp via den lilla trappan. Om hertigen fortfarande skulle vara kvar i mitt sovrum blir Joseph då förvarnad om er ankomst och ni kan vänta på mig där".

Representant för kungafamiljen

För de medlemmar av kungafamiljen som inte hade regeringsuppdrag utgjorde deltagandet i offentliga tillställningar den viktigaste plikten. För hertiginnan innebar det att välklädd närvara vid Gustaf III:s mottagningar, ibland med kort varsel. Hon hade också som hertigens maka ett ansvar att delta i hans sociala engagemang. Det innebar att hon inte kunde resa bort som hon ville, utan först måste stämma av med kungen och hertigen om deras planer. Hon beklagade sig ofta över denna ofrihet som inskränkte hennes umgänge. Kungens mottagningar var förknippade med lång väntan i de obekväma kläder som krävdes. I en biljett till Sophie von Fersen ursäktade hon sig för sin handstil med hänvisning att det var så svårt att skriva med snörlivet och styvkjolen som tillhörde hovets galaklädsel. Men det fanns även stunder när hertiginnan kände stolthet över att få vara hertigens maka. Efter Gustaf III:s ryska krig kunde hon välkomna sin make hem som krigshjälte i september år 1790. Hertiginnan skildrar i ett brev hur hela Skeppsbron och Logården ända upp till hennes våning var fylld av folk som trängde sig omkring dem när hon tog emot hertigen som steg ur slupen. Hertigparet genomträngdes av ett öronbedövande jubel och hurrarop av folk som hade samlats för att bevittna hertigens återkomst från kriget.

Genom att vid dessa och andra tillfällen framträda offentligt, bidrog hertiginnan till att sprida glans över monarkin, och i förlängningen legitimera kungens maktutövning. Det var ett uppdrag som hon uppfyllde även till vardags. Under sina promenader i Stockholm interagerade hon med stadsbefolkningen genom att dela ut nådegåvor. Det framgår av hertiginnans kassaböcker där hon noggrant har antecknat mottagarens behov, ålder, kön, ofta en karakteristik av personen samt om det rörde sig om ett återkommande underhåll. Hon skrev till exempel "Till en Lapska", "För en Fatig utan Ben", "för en Poiker som går y lära", "För en fatig Adelsmans Hustru" och så vidare. Summorna hon lade på välgörenhet var små jämfört med vad hon betalade för böcker

och kläder. Men att hertiginnan antecknade detta så noggrant tyder på att de hade ett symboliskt värde för henne. Gåvorna stärkte hennes självbild som god representant för kungahuset.

Frontfigur i hovets sällskapsliv

På 1700-talet spelade hertiginnan och andra kvinnor ur samhällseliten en politiskt och socialt betydande roll med sällskapslivet som plattform. Det förväntades av ett gift par i hög ställning att de bjöd in gäster till sitt hem på bestämda veckodagar. Hertiginnan höll egna bjudningar i sin våning på uppmuntran från Gustaf III. Hon beslutade då över gästlistan och vad gästerna skulle ägna sig åt: supé, kortspel eller dans. Hertiginnan påverkade vilka ur den sociala och politiska eliten som skulle träffas och vilka som uteslöts. I förlängningen innebar det att hon bidrog till sammansättningen av de politiska nätverken.

Deltagande i hovets sällskapsliv var även avgörande för att delta i den politiska informationsförmedlingen. Hertiginnan bistod sin make och sitt övriga umgänge genom att referera senaste nytt. Även om det handlade om ett indirekt deltagande i politiken, där hertiginnan utgjorde länk mellan män, kunde hennes medverkan vara av avgörande betydelse. Ur brev från samma tidsperiod blir det uppenbart att hertiginnan gjorde ett urval av information till olika personer. Det är i praktiken svårt att särskilja vad som ”bara” är en förmedling av politisk information, om det handlar om medling i en fråga eller faktiskt om att vara upphov till en politisk nyhet. Hertiginnan måste vara lika insatt i det politiska spelet som männen i hennes omgivning – annars kunde hon ju inte företräda män på ett effektivt sätt eller ge dem den information de behövde.

Hertiginnan hade även en loge på de Kungliga teatrarna dit hon bjöd in personer för personliga samtal under de balett- och operaföreställningar som hölls flera gånger i veckan. Logerna vid den här tiden kan liknas vid vardagsrum, men där umgänget var synligt för alla i salongen. Andra kunde se vem hade fått äran att sällskapa med hertiginnan i logen, men inte höra vad de sa till varandra. Stockholms elit abonnerade på loger på de Kungliga teatrarna enligt förmögenhet och ställning. Vem som hade vilken loge återfinns i bevarade räkenskaper. Familjen von Fersen hyrde en av de dyraste logerna, liksom franska ambassadören som sällan missade ett tillfälle att träffa bekanta på teatern och höra de senaste politiska nyheterna.

Gustaf III:s politiska motståndare

Hertiginnan utnyttjade samtliga dessa vägar till makt för att agera politiskt på ett mer kontroversiellt sätt, mot Gustaf III. Under riksdagen år 1789 bekräftade kungen enväldet på adelns bekostnad med hjälp av de övriga tre riksdagsstånd. För att få igenom sina förslag lät Gustaf III arrestera den adliga oppositionen, däribland Axel von Fersen.

Hertiginnan såg sina vänner i den Fersenska familjen lida till följd av detta övertramp. Det övertygade henne om att deltagandet i oppositionen mot Gustaf III var rättfärdigt. För att visa sitt missnöje uteblev hertiginnan från kungens mottagningar och baler. Hon slutade själv ge bjudningar, och nekade därmed sina representativa plikter som medlem av kungafamiljen. De andra damerna vid hovet följde hennes exempel.

Gustaf III blev rädd att oron skulle sprida sig som ringar på vattnet och underminera hans trovärdighet. Han valde ut en av hertiginnans väninnor, grevinnan Jeanna von Lantingshausen, och bannlyste henne från hovet. Förbudet lästes upp av Gustaf III:s polismästare Liljensparre vid en av hertiginnans baler i februari 1790. Enligt kunglig befallning fick Jeanna inte längre vistas på platser i staden där hovet brukade uppehålla sig. Hon fick inte umgås hemma hos hertiginnan eller någon av de andra kungliga familjemedlemmarna, inte gå på teatern de dagar som de kungliga var där, varken promenera i Kungsträdgården, på Djurgården eller i hertiginnans favoritpark Carlberg. Hertiginnan kunde nu inte längre träffa Jeanna eller Sophie von Fersen, vars far satt i arrest. Istället gick en strid ström av biljetter mellan de Fersenska kvarteren vid Blasieholmen och hertiginnans våning på Stockholms slott, med Joseph som trogen budbärare.

Av biljetterna framgår det att hertiginnan trotsade kungens förbud att träffa Jeanna. Hon dirigerade sin väninna till Carlbergsparkens mer undanskymda delar. De träffades på förmiddagarna, eftersom parken under eftermiddagen fylldes av promenerande medlemmar av hovet. Under en av maskeradbalererna på Operan i februari år 1790 dristade sig väninnorna till att träffas bland det övriga hovet. Hertiginnan skickade ut Joseph i staden för att köpa en lämplig kostym till Jeanna. Den skulle vara heltäckande, men med ett glest nät framför ansiktet eftersom Jeanna hade dålig syn. Hertiginnan bad Joseph att ordna en droska som skulle hämta Jeanna vid midnatt i hennes hem vid Kungsträdgården. Hon skulle lura sina tjänare att hon hade gått och lagt sig och sedan smyga ut. Hertiginnan hade avtalat möte med Jeanna via en av Operans sidoingångar, där man kunde komma direkt in i Fersens loge. Efter balen berättade hertiginnan i ett brev till Sophie hur festen hade avslöpt. Jeanna hade trots hertiginnans uttryckliga motstånd gått ned bland det dansande hovet och där blivit igenkänd. Hon hade fått skynda från festen och ta en stor omväg med droskan hem för att förvilla kungens vänner, som hade fattat misstankar och försökte skugga henne.

Politik vid hovet i nytt ljus

Genom att ställa hertiginnan Charlotte i centrum har de kvinnliga aktörerna vid hovet trätt fram ur Gustaf III:s skugga. Även om de gustavianska familjemedlemmarna eller hovet inte har varit osynliga i forskningen, har de tidigare alltid använts för att illustrera Gustaf III:s snille eller fiasko. Till exempel har man ofta använt sig av hertiginnans

journal för att hon var åskådare till kungens liv. I min avhandling har jag istället låtit journalen bli en del i den sammansatta bild av det gustavianska hovet som hertiginnans brev, biljetter och räkenskaper erbjuder tillsammans.

Jag betraktar hertiginnans författande av journalen som ett politiskt maktmedel i sig, om än inför eftervärlden. För hertiginnan har därigenom påverkat den bild vi har fått av den gustavianska politiken. Det hon själv hävdade i sin journal, att hon stod för sanningen, har fått stå mer eller mindre oemotsagt. Genom att beakta hertiginnans övriga samlingar har jag i min avhandling kunnat visa att hon här – förmodligen medvetet – ger en tillrättalagd bild av sitt eget agerande. Hertiginnan beskriver hur hon vid riksdagen år 1789 sitter i ett fönster ovanför rikssalen och iakttar kampen mellan Gustaf III och Axel von Fersen den äldre. Hon tillstår att hon uteblev från kungens bjudningar. Men hennes hemliga möten med Jeanna eller planeringen av en kupp för att störta kungen från tronen och bereda väg för sin make hertig Carls maktövertagande – som jag skriver mer om i avhandlingen – är endast dokumenterade via hennes brev och biljetter. Eftersom hertiginnans ambition även var att hemlighålla journalen för sin samtid, tror jag att det snarare berodde på den önskade självbild hon ville förmedla, än en diskretion gentemot samtiden. Hertiginnan överträdde nog i dessa fall normerna för ett accepterat politiskt handlande, vilket hon inte ville att eftervärlden skulle få veta. Hur har historiker då kunnat förbi se dessa omständigheter tills nu? Hertiginnans strävanden att dölja sitt agerande är förstås en anledning. Hon är också ett av många exempel på hur historiker tolkar dåtiden utifrån samtiden. Den forskning som har präglat vår bild av henne utfördes i början av 1900-talet. När Bondes utgivning av hertiginnans journal fick forskare att uppmärksamma henne, hade kvinnor ännu inte rösträtt. Det fanns bestämda föreställningar om vad kvinnor respektive män skulle ägna sig åt; gränserna mellan privata och offentliga sfärer i samhället var strikta. Historikerna kunde därför förmodligen inte föreställa sig att de kunde gå till hertiginnans biljetter, dessa personliga och vardagliga fragment från hovlivet, för att där finna nycklar till det politiska livet.

I ett större perspektiv handlar min forskning om hur makt kan utövas och var vi letar efter den. Skillnaden kan förvisso tyckas stor mellan de politiska frågor som avhandlades på hertiginnans tid och idag. Men kittet i det politiska spelet är förvånansvärt lika. Idag, liksom på 1700-talet, bör en politiker ha inflytelserika kontakter och goda informationskanaler, auktoritet för sin person bland sina medarbetare och i offentligheten. I det moderna Sverige fattas de politiska besluten av riksdag och regering, inte i hovets salonger. Men jag har hört politiker framhålla diskussionerna vid kaffemaskinen – ja, till och med kaffemaskinernas placering – som väsentlig för vilka allianser som knyts och därmed det utfall som de politiska förslagen får. ■

Remissvar på offentliga utredningar

är en viktig del i arbetet
att påverka beslutsfattarna

Aktuellt om historia

Historielärarnas Förenings skriftserie
utkommer med 2-4 nummer per år kring
skiftande historiedidaktiska ämnen

Historielärarnas Förenings Årsskrift (HLFÅ)

är landets ledande publikation
kring historieundervisning och
aktuell litteratur för historielärare

De svenska historiedagarna – en nära samarbetspartner för god fortbildning

Jönköping 2010
**Flit, fromhet och
företagsamhet**

Mariehamn 2012
**Korsvägar och
mötesplatser**

Greifswald 2008
**Tyskland och
Sverige genom
historien**

Växjö 2007
Resor i historien

Riga 2006
**Östersjön – norra
Europas medelhav**

Vasa 2009
Finn Finland

Stockholm 2011
Stolta stad!

Bliv historisk – nu!

Välkommen som medlem i Historielärarnas Förening, en politiskt obunden och ideell organisation som verkar på en demokratisk och humanistisk grund. Medlemskapet innebär att man stöder föreningens ansträngningar att stärka och utveckla historieundervisningens villkor och kvalitet på alla nivåer (grundskola, gymnasium, högskola, folkbildning).

Som medlem får man allehanda inbjudningar att delta i föreningens verksamhet, t.ex. konferenser, kurser och resor, samt i anknutna evenemang såsom De svenska historiedagarna. Den som är medlem får vidare per post skriftserien »Aktuellt om historia« och inte minst »Historielärarnas Förenings Årsskrift« (HLFÅ), ett måste för den som vill hålla sig underrättad om vad som sker på det historiska fältet.

Du som vill bli medlem:

Det är mycket prisvärt att bli medlem. Sätt in 285 kr (studenter gratis första året, därefter 140 kr) på PlusGiro-konto 19 23 44-0, Historielärarnas Förening. Kom ihåg att ange namn, adress samt e-postadress!

www.historielararna.se

HISTORIELÄRARNAS FÖRENING